

Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış*

KÜRŞAD DEMİRCİ

xyzmc2@yahoo.com

<http://orcid.org/0000-0001-8216-7055>

TOLGA SAVAŞ ALTINEL

Marmara Üniv. Doktora Öğrencisi

tsaltinel@yahoo.com

<http://orcid.org/0000-0002-6383-6484>

Öz

Tevrat'ta Tanrı'nın, Sina'da İsrailoğulları arasından Levilileri özel olarak kendi hizmetine seçtiği ve Levililerin bir kolu olan kohenlerin de (Harun soyu) bu hizmetin ayrıcalıklı boyu kabul edildiği bilgisi yer almaktadır. Buna göre Yahudi geleneği, İsrailoğullarında rahiplik uygulamasının, Harun'un Sina'da Musa tarafından kutsanmasıyla tesis edildiğini ileri sürmektedir. Daha sonra Birinci Mabed'in Başkoheni Şadoğ döneminde rahiplik kurumsallaşmış, İkinci Mabed döneminde son halini almıştır. Ancak Kitab-ı Mukaddes eleştirisi kapsamında yapılan çalışmalar, İsrailoğulları tarihinde rahiplik sistemine ait evrelerin Tanağ'ın bu geleneksel yorumundan farklı biçimde geliştiğine işaret etmektedir. Bu makale, söz konusu eleştirilerden yararlanarak erken dönem İsrailoğulları tarihinde, Şadoğ'iler, Musacılar ve Harun'iler diye isimlendirilebilecek üç rahip ocağının varlığına işaret etmekte ve Yahudi geleneğinde kabul gördüğü şekliyle kohenliğin gelişim sürecini yeniden yorumlamaktadır. Makalenin temel iddiası, İkinci Mabed rahipleri olan Şadoğ'ilerin, Musacıları ve Harun'ileri soy esaslı rahiplik sistemi içinde erittikleri ve esas payeyi kendilerine veren bir soy üstünlüğüyle rahipliğin geleneksel yorumunun mimarı oldukları şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: Kohen, Musacılar, Şadoğ, Harun, Rahip

Abstract

An Alternative View to the Development of Priesthood in Ancient Israel

In the Torah, it is mentioned that God chose the Levites, among children of Israel in the Mount Sinai, to serve Himself and that the *Kohens*/Priests (descendants of Aaron), who represented a branch of the Levites, had priority for this service. So, the Jewish tradition affirms that the priesthood among children of Israel was formed with Aaron's blessing by Moses in Mount Sinai. During the time of Zadok, the chief priest of the First Temple, the priesthood became institutionalized and acquired its mature form during the period of the Second Temple. However, the critical studies on the Holy Bible indicate that the phases of the system of priesthood in the history of children of Israel had a course different from what this traditional interpretation of the Tanakh entails. Relying on the findings of these studies, this article revisits the process of the development of the priesthood, as accepted in the Jewish tradition, and suggests that there were three priest hearths, namely, descendants of Zadok, Moses and Aaron. The article argues that the priests of the Second Temple, descendants of Zadok constructed the traditional narrative of the development of the priesthood based on lineage, which underlined the privileged status of this group, and suppressed the memory of the roles of descendants of Moses and Aaron for this service.

Key Words: Kohen, Mushites, Zadok, Aaron, Priest

Giriş

Tanağ, dinî bir metin olmasına rağmen sıklıkla soy bilgilerine yer vermektedir. Yarattılıştan itibaren bir soyun tarihi ele alınmakta ve öteki algısı soy ayrımları üzerinden yapılmaktadır. Yakub'la Mısır'a göç eden gruplar veya Musa önderliğinde Mısır'dan çıkan İsrailoğulları, Tanağ'ta isim isim veya sayı olarak belirtilmektedir. Ezra, Babil sürgününden dönenlerin kaydını tutarken diğer taraftan Tarihler Kitabı'nın ilk on bölümü soy kütüklerine ayrılmıştır.

Tanağ'ın adeta soy listeleriyle örülmesi muhtemelen soya atfedilmek istenen kutsiyetten kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede Babil sürgünü sonrası Tanrı'nın kutsal halkının soy zinciri ortaya konmaya çalışılmaktadır.¹ Soy zinciri sayesinde Tanrı'nın kutsallığının intikali sağlanacak ve soyun en saf halini taşıyan kohenler, Tanrı tarafından seçilen krallar ve peygamberler gibi otorite sahibi olmuş olacaklardır. Bu amaçla kohenler, Adem'den kendilerine uzanan kutsal bir soy zincirinin varlığını ispat etmek için İsrailoğullarının tarihini yeniden tasarlamıştır. Bunun bir yansıması olarak İsrailoğulları arasında rahiplik, Yakub'un oğlu Levi soyundan gelenlere tahsis edilmiş, Levililerin bir kolu olan Harun soyu (kohenler) bu hizmetin ayrıcalıklı boyu haline getirilmiştir.²

Ancak İsrailoğulları arasında rahipliğin Levi ve Harun soyuna ait kılınmasına yöneltilen eleştirilerin başında Levili-kohen tanımlarındaki çelişkiler gelmektedir. Ayrıca Musacılar denilebilecek bir rahip grubunun İsrailoğulları tarihinin erken döneminde var olduğu iddia edilmektedir. Dolayısıyla başta Julius Wellhausen ve onun takipçileri, İsrailoğulları tarihinin erken dönemindeki rahipliğin gelişimi konusunda geleneksel yorumdan farklı alternatif değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Bu makalenin amacı, bu değerlendirmelerin temel tenkit noktalarından yararlanarak İsrailoğulları tarihinin erken dönemlerinde rahipliğin gelişim evreleri için alternatif bir senaryo ortaya koymaktır. İlk önce geleneksel

* Makale, yazarlardan Tolga Savaş Altınel'in "Yahudi Din Adamı Sınıfı Kohenler: Soyuları, Rahiplik ve Krallık Deneyimleri" isimli doktora tezinden yararlanılarak kaleme alınmıştır.

¹ Soyun (dölün) kutsallaştırılması (Holy Seed) ve bunun Tevrat'ta ata kıssalarına uyarlanması, yakınlarda yayınlanmayı planladığımız bir makalenin konusu olduğunu bu vesileyle belirtmek isteriz.

² Sayılar, 8:5-18. Kitab-ı Mukaddes alıntılarında Türkçe olarak *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003) tercümesi; İngilizce olarak New International Version ismiyle bilinen *The Holy Bible: New International Version* (byy.: Biblica Inc., 2011) tercümesi kaynak olarak kullanılmaktadır.

yoruma göre kohenlik tarihi verilecek ve konunun karmaşıklığı nispeten hafifletilmeye çalışılacaktır. Daha sonra Tevrat'ta bahsi geçen üç rahip (Melkişedeğ, Potifera ve Yetro) ile ilişkilendirilebilecek şekilde sırasıyla Şadoğiler, Haruniler ve Musacılar diye isimlendirebileceğimiz üç rahip ocağının gelişimi ele alınacaktır.

Çalışmamızda Şadoğilerden önce Harun'a bağlı olan rahip ocağı için Haruniler tabiri kullanılmakta ve Harunilerin kökleri Sina Vahyi'nin çok öncesinde İsrailoğullarının Mısır tecrübelerinde aranmaktadır. Altın Buzağı kıssasında Musa'nın sadık taraftarları olan ve aynı zamanda Musa'nın kayınpederi Yetro ile ilişkili olduğu düşünülen rahip ocağı Musacılar olarak adlandırılacaktır. Yine Tanah'ın özellikle İkinci Mabed rahipleri için kullandığı Şadoğulları tabiri yerine, bu grup için genel olarak Şadoğiler ismi tercih edilmiş, zaman zaman bu rahip grubu Birinci ve İkinci Mabed Rahipleri ve Kudüslü Rahipler olarak adlandırılmıştır.

1. Kohenlik Tarihi'nin Geleneksel Yorumu

a. Harun'un, Musa'nın Sözcülüğünden Başkohene Dönüşmesi

Tanah'a göre Harun, Musa'nın sözcüsü ve onun peygamberidir.³ Tanrı Musa'yı görevlendirdiğinde onun birçok tereddüdünü ve korkusunu Harun'u ona sözcü olarak atamakla gidermiştir. Harun'un hem İsrailoğullarına hem de Firavun'a karşı fiilen sözcülük yaptığı bilinmektedir.⁴ Harun, Firavun'la olan görüşmelerde her zaman Musa'nın yanındadır. Tanrı çoğu zaman Musa ile konuşmakta hatta Harun'un yapmasını istediği emirler Musa üzerinden dolaylı olarak Harun'a verilmektedir.⁵ Tanrı zaman zaman da her ikisiyle birlikte konuşmaktadır.⁶ Harun, Sina'daki konaklamadan sonra ikinci bir sıfatla görevlendirilmiştir. O, artık İsrailoğullarının en büyük rahibi olacaktır. Çıkış'ın son bölümleri⁷ Sayılar'ın⁸ büyük kısmı ve Levililer bölümünün tamamı, Harun'a ve onun görevlerine tahsis edilmiştir.

Tevrat'a göre Buluşma Çadırı ve Ahit Sandığı'nın yapımı Çıkış'ın ikinci yılının birinci gününde tamamlanmıştır.⁹ İlk önce Musa tarafından

³ Çıkış, 4:14, 7:2. Tevrat'ta, Harun'un Musa'nın peygamberi; Musa'nın da Tanrı gibi olduğu belirtilmektedir.

⁴ Harun'un İsrailoğulları huzurunda sözcülüğü için bkz. Çıkış, 4:29-31, 16:9-10. Firavun'a karşı sözcülüğü için bkz. Çıkış, 7:3.

⁵ Çıkış, 7:8, 8:5, 8:16; Levililer, 10:8, 16:1, 21:16, 22:2; Sayılar, 8:2.

⁶ Çıkış, 6:13, 7:8; Levililer, 11:1, 14:33, 15:1; Sayılar, 2:1-2, 4:1-2, 4:17, 14:26-27, 19:1, 20:12.

⁷ Çıkış, 25-31, 35-40 Baplar arası.

⁸ Sayılar, 1-10-25, 15-19, 25-35 Baplar arası.

⁹ Çıkış, 40:17.

kutsanan¹⁰ Harun ve oğulları rahipliğe atanmalarının sekizinci gününde (1 Nisan) Buluşma Çadırı'nda görevlerine başlamışlardır.¹¹ Ancak Harun'un oğullarından Nadab ve Abihu yanlış sunuda buldukları için ölmüş, El'azar ve İtamar ise Musa'nın öfkesiyle karşılaşmıştır.¹²

Yine Sina Ahdi'ne göre Harun ve oğullarının yardımcıları Altın Buzağı hadisesinin kahramanı olan Levililer olmuştur. Korah isyanı, Levililerin bu statüsünü daha da netleştirmektedir. Sayılar Kitabı, kohenler karşısında Levililerin konumunu belirleyen Korah'ın isyanına yer vermektedir. Buna göre, Korah'ın isyanı, Levililer ve kohenler arasındaki görev taksimine karşı yapılan bir isyandır. Levili Korah, Musa ve Harun'un toplum içindeki statülerine karşı çıkmış; ayrıca kohenlerin elinde olan rahipliği isteyince Tanrı onu ve yandaşlarını cezalandırmıştır. Böylece Levililerin, kohenlerden bir alt derecede oldukları tanrısal bir iradeyle netleşmiş olmaktadır.¹³

Harun ile kohenliğin ortaya çıkışının Tevrat'taki detaylı anlatımı, Yeşu ve Hakimler döneminde tam bir sessizliğe bürünmektedir. Harun'un kohen olması ve Buluşma Çadırı'nın detaylı anlatımı, yerini, haklarında isimleri dışında bir bilginin olmadığı kohen liderleri listelerine bırakmaktadır.¹⁴

b. Kohenlikte El'azar Soyunun Seçkinleşmesi ve Monarşi Dönemi

I. Samuel¹⁵ kitabı İsrailoğullarının son hâkimi Samuel'in hikâyesini anlatırken Şilo'daki¹⁶ Kohen °Elî'den bahsetmektedir. Aslında °Elî'den bahsedilmesi, kohen liderliğinin İtamar soyundan El'azar soyuna devrinin başlangıcı olmaktadır. İlgili bölümlerde Ahit Sandığı'nın hizmetinde bulunan °Elî ve oğulları olumsuz bir şekilde aktarılmaktadır. Oğulları Hofni ve Pinehas dinî kurallara uymamakta, Buluşma Çadırı'nın yakınlarında kadınlarla düşüp kalkmaktadır.¹⁷ Tanrı bu duruma kızarak °Elî'ye ilelebet soyuna bahşetmiş olduğu kohenliği geri alacağını ve soyundan hiç kimsenin

¹⁰ Levililer, 8. Bap.

¹¹ Shlomo Yitzhaki (Raşi), Levililer, 9:1.

¹² Levililer, 10. Bap.

¹³ Sayılar, 16. Bap.

¹⁴ Tarihler, 6:3-14; Ezra, 7:1-6.

¹⁵ Samuel, İsrailoğullarını Hakimler döneminden çıkarıp Krallar Dönemi'ne sokan kişidir. İsrailoğullarının ısrarı üzerine Saul'u Kral olarak mesh eden Samuel'dir. Saul'un kral olarak seçilmesinde de Samuel tarafından kuraya başvurulduğu aktarılmaktadır. Samuel'in bu kurada göğüslüğü veya Urrim ve Tummim'i kullandığı ima edilmektedir. Bkz. I. Samuel, 10:17-24. Samuel bir peygamber olduğu kadar aynı zamanda bir rahiptir. O, Ahit Sandığı'nın bulunduğu yere girebilmektedir. Bkz. I. Samuel, 3:2.

¹⁶ Şilo, Krallık döneminde büyük bir önem kazanacak olan Kudüs ile Sâmirîlerin kutsal dağı Gerizim'in bulunduğu Şekem'in (Nablus) arasında bulunmaktadır. Şilo, Yeşu'nun Gilgal'dan sonra ikinci konakladığı yerdir. Bkz. Yeşu, 4:19-21, 5:9-10. Yeşu Buluşma Çadırı'nı burada kurmuş ve İsrailoğulları arasındaki toprak taksimatını buradan gerçekleştirmiştir. Bkz. Hakimler, 18:1, 8.

¹⁷ I. Samuel, 2:12-25.

yaşlanamayacağını bildirmektedir.¹⁸ Tanrı'nın bu tehdidini doğrularcasına °Elî zamanında Ahit Sandığı Filistlilerin eline geçmiş, Şilo önemini yitirmiştir.¹⁹

°Elî'nin soyundan gelen son kohen lideri Evyathar, Saul'un Nob'da yaptığı katliamdan kurtulmuş²⁰ ve Davud'un kral olmasıyla o ve Şadoğ eşbaşkanlı olarak kohen liderleri olmuşlardır.²¹ İlk önce Hevron'da Davud'un ordusundaki subaylarla sayılan Şadoğ,²² daha sonra kralın devlet memurları açıklanırken Evyathar'ın yanında kohen lideri olarak anılmaktadır.²³ Davud, bu iki kohen lideri eşliğinde Kiryat Yearim'de bulunan Ahit Sandığı'nı Kudüs'e taşıtarak kohenliğin kurumsallaşmasını başlatmıştır.²⁴ Davud, Ahit Sandığı'nı yerleştirmiş olduğu (Davud'un) Buluşma Çadırı²⁵ etrafındaki görevler konusunda bir teşkilatlanmaya gitmiştir.²⁶

Kohen liderliği açısından Davud zamanındaki en önemli gelişme Suleyman'ın tahta çıkışı esnasında yaşanmıştır. Kral Davud, oğlu Suleyman'ın Şadoğ tarafından mesh edilmesini ve kral olarak ilan edilmesini isteyince bu bir anlamda Kral'ın Suleyman, kohen liderinin de Şadoğ olduğunun ilanı olmuştur.²⁷ Akabinde de Şadoğ tek kohen lideri olarak kutsanmıştır.²⁸ Davud'un sadık koheni Evyathar, Suleyman'ın değil de

¹⁸ I. Samuel, 2:27-36.

¹⁹ “°Elî'nin gelini –Pinehas'ın karısı– gebeydi, doğurmak üzereydi. Tanrı'nın Sandığı'nın ele geçirildiğini, kayınbabasıyla kocasının öldüğünü duyunca birden sancıları tuttu, yere çömelip doğurdu. Ölmek üzereyken ona yardım eden kadınlar, ‘Korkma, bir oğlun oldu’ dediler. Ama o aldırmadı, karşılık da vermedi. Tanrı'nın Sandığı ele geçirilmiş, kayınbabasıyla kocası ölmüştü. Bu yüzden, ‘Yücelik İsrail'den ayrıldı!’ diyerek çocuğa İkvot adını verdi.” Bkz. I. Samuel, 4:19-21. Bu bilgiye göre İkvot; °Elî'nin, oğlu Pinehas'tan olan torunudur. °Elî'nin soy kütüğü de İkvot sayesinde dolaylı olarak ortaya çıkmaktadır. Tarihler kitabı, Davud zamanındaki iki kohen ailesinden birini temsil eden Evyathar'ın İtamar soyundan geldiğini belirtmektedir. Samuel kitabı da Evyathar'ın; İkvot'un kardeşi Aħıttuv'un oğlu Aħimelek'in oğlu olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla soy kütüğünü geriye doğru sardığımızda °Elî, İtamar soyundan bir kohen olmaktadır.

²⁰ I. Samuel, 22:20.

²¹ Davud, oğlu Avşalom'un başkaldırması üzerine Kudüs'ten ayrılmak zorunda kalır. İki kohen liderinden Ahit Sandığı'yla beraber Kudüs'te kalarak başkaldırı hakkında kendisine bilgi vermelerini ister. Bkz. II. Samuel, 15:24. Davud, Avşalom'un ölümü üzerine Kudüs'e geri döndüğünde Şadoğ ve Evyathar yeniden Davud'un başkoheni olurlar. Bkz. II. Samuel, 20:25.

²² I. Tarihler, 12:28.

²³ II. Samuel, 8:17; I. Tarihler, 18:16.

²⁴ II. Samuel, 6. Bap; I. Tarihler, 13. Bap, 15:11.

²⁵ Musa'nın Buluşma Çadırı'nın en son durak yeri Gibeon'dur. Bkz. I. Tarihler, 16:39. Dolayısıyla Davud ve Musa'ya ait iki farklı Buluşma Çadırı ortaya çıkmaktadır.

²⁶ I. Tarihler, 22-26. Baplar arası.

²⁷ I. Krallar, 1:33-24, 45.

²⁸ I. Tarihler, 29:22. Suleyman'ın kutsandığı yer olan Gibeon, Davud zamanında Şadoğ'un görevlendirildiği yerdir. Burası aynı zamanda Musa'nın Buluşma Çadırı'nın en son durak yeridir. Bkz. I. Tarihler, 16:39.

Adonay'ın yanında yer aldığı için gözden düşmüş ve °Anatot'a sürgün edilmiştir.²⁹ Şadoğ, Suleyman'ın tek kohen lideri olmuştur.³⁰

Kohenlikte eş başkanlığın kısa zamanda son bulması ve Şadoğ'un tek kohen lideri olması yani İtamar soyunun kohen liderliğinden azledilmesi ve El°azar soyunun bu görevi yeniden sahiplenmesi bir anlamda Tanrı'nın °Elî'ye yönelttiği tehdidinin gerçekleşmesidir. Sonuçta °Elî'nin soyundan rahip liderliğinin alınacağı tehdidi, Evyathar ile hayata geçmiş olmaktadır.³¹

Şadoğ'tan sonra Kudüs'teki Mabed'de kimlerin kohenlerin liderliğini yaptığı ve bu kişilerin aralarındaki soy ilişkisi tam bir muammadır. Şecerelerde yer alan isimlerin bazıları için başkohenlik yaptığına dair bir ifade yer almazken, şecerede olmadığı halde başkohenlik yaptığı söylenen isimler vardır.³² İki krallık devrini anlatan Tanağ'ın bölümlerinde kohenlerle ilgili bilgiler, dolaylı anlatımlardır. Bu dönemdeki peygamberlerin eleştirilerinden kohenler de nasiplerini almaktadır.³³ Bununla beraber Yehuda Krallığı'ndaki reformlarla anılan üç önemli kohen lideri vardır. Bunlardan ilki Kraliçe Atalya'ya karşı bir ayaklanmayı yöneten, başkohen olduğu tartışmalı olan Yehoyada'dır.³⁴ Bu dönemde Yehoyada, Kral Yo°aş'ın (hs. MÖ 835-796) reformlarının yönlendiricisi olmuştur.³⁵

²⁹ I. Krallar, 2:26.

³⁰ II. Krallar, 2:35.

³¹ I. Krallar, 2:27.

³² Ezra ve Tarihler kitaplarında kohen liderlerinin soy zinciri yer almaktadır. Bkz. I. Tarihler, 6:3-14; Ezra, 7:1-6. Tanağ'ta bu soy zincirlerinde yer alan her kohen lideri hakkında bilgi bulunmamakta, örneğin Pinehas ve °Elî arasındaki kohen liderlerine dair bir anlatım yer almaktadır. Tanağ'ın içinde yer alan soy zincirlerinde de bir tutarlılık bulunmamaktadır. I. Tarihler'de yer alan soy zinciri Ezra Kitabı'nda oldukça kısaltılmıştır. I. Tarihler Kitabı'nda Şadoğ'tan sürgün koheni Sereya'ya kadar kohen sayısı on birdir. Ezra ise; I. Tarihler Kitabı'na göre sekizinci kohen (Harun'dan başlayarak) sayılan Merayot'tan on beşinci kohen °Azarya'ya atlamaktadır. Tanağ dışındaki kaynaklardan Josephus da I. Tarihler Kitabı'ndaki şecereye benzer kayıtlara yer vermektedir. Ancak bu iki listenin birbirlerinden ayrıldığı noktalar benzerliklerinden daha fazladır. Josephus bu dönemdeki kohen sayısını on yediye çıkarmaktadır. El°azar – °Elî arası için bkz. Josephus, "The Antiquities of the Jews," Flavius Josephus, *Complete Works*, İngilizce'ye terc. William Whiston (Michigan: Kregel Publications, 1970) içinde, 5.11.5. Josephus, °Elî – Şadoğ arasında kohen liderleri olanların İtamar soyundan olduğunu söylemektedir. Ancak Josephus, ayrıca Pinehas – Şadoğ arasındaki soy silsilesini şu şekilde de vermektedir: Pinehas-Bukki-Yonathan-Merayot-Arofeus-Ahîşuv-Şadoğ. Bkz. Josephus, "The Antiquities of the Jews," 8.1.3. Kaynaklardaki soy listeleri için bkz. Emil G. Hirsch, "High Priest," *Jewish Encyclopedia*, c.6, s.392. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7689-high-priest> (3.11.2017). Diğer taraftan *Seder Olam Zuta*'da oldukça farklı kohen isimleri yer almaktadır. Bkz. Natan ha-Bavli, *Seder Olam Zuta: Dünyanın Kısa Tarihi*, terc. Nuh Arslantaş (Ankara: TTK Yay., 2014), ss.37-40. Sâmirî kaynaklarındaki kohen liderleri listesi için bkz. Nuh Arslantaş, *İslam Dünyasında Sâmirîler* (İstanbul: İz Yay., 2008), ss.221-222.

³³ Amos, 5:21-27; Hoşea, 4:4-6,14; Mika, 3:3-11; İşaya, 28:7-13. Benzer eleştirileri İsrail Devleti'nin yıkılmasından sonra Yeremya ve Sefenya da devam ettirmektedir. Bkz. Yeremya, 2:8, 5:31, 6:13, 8:10, 23:32-34; Sefenya, 3:4.

³⁴ II. Krallar'a göre Yehuda Kralı Yehoram'ın (hs. MÖ 849-842) karısı olan Atalya, oğlu Ahazy'a'dan sonra kendini kraliçe ilan eder ve hanedan üyelerini öldürmeye başlar. Bu katliamdan Yehoram'ın kızı, Ahazy'a'nın üvey kardeşi Yehoşava, Ahazy'a'nın oğlu Yo°aş'ı kaçıtır ve onu kocası Kohen Yehoyada ile

Yehuda Krallığı'ndaki kral reformlarıyla anılan bir diğer kohen lideri °Azarya'dır. İkinci reform ilkinden yaklaşık bir yüz yıl sonra Kral Hizkiya (hs. MÖ 715-687) döneminde gerçekleşmiştir. Hizkiya'nın yapmış olduğu ilk reform Levililer ve kohenler eliyle Mabel'di arındırmak³⁶ ve Mabel'deki yabancı putları yıkmaktır.³⁷ Yılın ilk ayının on altıncı gününde Mabel'di arındıran kral, telafi Fesah'ını³⁸ ikinci ayın on dördünde kutlamıştır. Fesah'a bütün İsrailoğulları davet edilmiş ve Kudüs'teki Mabel merkezileştirilmiştir. Bu kutlama, Suleyman'dan bu yana görülmemiş bir kutlama olarak anılmıştır.³⁹

Krallık döneminin son dinî reformu Yoşiya (hs. MÖ 640-609) zamanında gerçekleşmiştir.⁴⁰ Kohen Hilkiya'nın Mabel'de Yasa kitabını bulması bu reformun önemli olaylarından biridir.⁴¹ Yoşiya, Mabel'di putperest unsurlardan temizlediği gibi Kudüs dışındaki ibadet yerlerini yasaklamıştır. Berşeba'daki ve özellikle Bethel'deki tapınma yerini yıkması, bu konudaki kehanete uygun olarak gerçekleşmiştir. Yoşiya da aynı Hizkiya gibi⁴² Fesah bayramını ihya etmiştir. Hatta "Samuel'den bu yana böyle bir kutlama yapılmadığı" belirtilmektedir.⁴³ Hizkiya ve Yoşiya reformları Kudüs'e hac ibadeti için bir düzenleme getirmektedir. Yahudilikteki üç büyük hac⁴⁴ bayramının zamanı ile ilgili bilgiler Çıkış ve Tesniye

---

yedi yaşına kadar gizlice büyütür. Daha sonra Yo'aş, Yehuda'ya Ba'l kültürünü aşılamaaya çalışan Atalya'yı (hs. MÖ 841-835) tahttan indirir ve tahta kendisi çıkar. Bkz. II. Krallar, 11. Bab; II. Tarihler, 23. Bap.

³⁵ Bu dönemde Kohen Yehoyada Ba'l kültürünü Yehuda'dan silmeye çalışmaktadır. Ba'l tapınağı yıkılmakta ve rahibi Mattan öldürülmektedir. Yehoyada; Rab, halk ve kral arasında ahit yapmış ve Mabel'di onarılmasını da gerçekleştirmiştir. Bkz. II. Krallar, 11:17, 12. Bap; II. Tarihler, 23:16-21, 24:1-27.

³⁶ "RAB'bin Tapınağı'nı arındırmak için içeri giren kâhinler Mabel'de buldukları bütün kirli sayılan şeyleri tapınağın avlusuna çıkardılar. Levililer bunları dışarı çıkarıp Kidron Vadisi'ne götürdüler." Bkz. II. Tarihler, 29:16.

³⁷ Nehuştan (Yılan Sütunu) da bu dönemde yıkılmıştır. Bkz. II. Krallar, 18:4.

³⁸ Telafi Fışı için bkz. Sayılar, 1:4.

³⁹ Bu Fesah bayramında bazı müsamahalardan söz edilmektedir: Temiz olmayanların kurbandan yediği, yeterli sayıda kohen olmaması dolayısıyla Levililerin de kurbanda iştirak ettiği aktarılmaktadır. Bkz. II. Tarihler, 29:34, 30:18-19. Ayrıca "Levili kâhinler ayağa kalkıp halkı kutsamaktadır" denilmektedir. Hizkiya Mabel'e yeni bir düzen getirmiş, halkın getirmiş olduğu armağanlar ve bağışlar için Mabel'de depolar kurduştur. °Azarya ise Kral Hizkiya ile birlikte bu depoların denetçilerini atamaktadır. Bkz. II. Tarihler, 31:2.

⁴⁰ II. Krallar, 22-23. ve II. Tarihler, 33-34. Baplar arası.

⁴¹ II. Tarihler, 34:14-18.

⁴² Hizkiya'nın Fesah bayramındaki sevinç de "Kudüs'te Suleyman'dan bu yana böyle bir sevinç görülmedi" şeklinde nitelendirilmiştir. Bkz. II. Tarihler, 30:26.

⁴³ II. Tarihler, 35:18.

⁴⁴ Fesah, Çardaklar Bayramı ve Haftalar Bayramı olarak bilinen üç bayramın temel özelliği tüm İsrail erkeklerinin Mabel'e gelip takdime ve kurban sunmakla yükümlü olmasıdır. Bkz. Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İSAM Yay., 2012), s.212.

kitaplarında⁴⁵ yer alsa da “Tanrı’nın huzuruna çıkmak” ile kastın Kudüs’teki Mabed’e gelmek olduğu bu reformlarla açıklanmış olmaktadır. Sonuç olarak üç reformist kralın çabaları yıkılma sürecine giren Yehuda devletini kurtarmaya yetmemiş, MÖ 538 yılında Nebukadnatşar Kudüs’ü ele geçirerek bu devleti tarih sahnesinden silmiştir. Reformist kralların merkezileştirmeye çalıştığı Kudüs Mabedi harabeye çevrilmiştir.

c. Kohenlikte Şadoğullarının Seçkinleşmesi

Yehova’nın, Büyük Koreş’i (hs. MÖ 559-530) yönlendirmesiyle⁴⁶ sürgündeki Yahudiler için yeni bir dönem başlamıştır. Sürgünden dönenlerin aynı anda iki lideri bulunmaktadır. Bunlardan ilki “bölge yöneticisi” (Pehah veya Tirshatha)⁴⁷ unvanı almış olan Şeşbassar’dır. Diğer lider ise Harun soyundan gelen Yehoşadağ oğlu Yehoşu’a’dır.⁴⁸ Ezra kitabının ilk bölümünde tek lider Şeşbassar iken daha sonra iki lider anlayışıyla Başkohen Yehoşu’a, Şeşbassar’ın yerine geçen Zerubbael ile anılmaya başlanmıştır.⁴⁹ Dolayısıyla sürgün dönüşünde Yahudi toplumunun biri Davud biri Harun soyundan olmak üzere iki lideri vardır. Hatta Zekeriya kitabı Yehoşu’a’yı Mabed’i kuran kişi olarak öne çıkarmaktadır.⁵⁰ Yehoşu’a, Davud soyundan gelen siyasi liderin aksine, sunağın yapımından Mabed’in tamamlanmasına kadar kaynaklarda kohen ailesinin tek lideri olarak görünmektedir.

Babil sürgününden hemen sonra Yedayaoğullarından Yehoşu’a’nın başkohen olmasıyla Şadoğulları Birinci Mabed dönemindeki hâkimiyetlerini İkinci Mabed’e taşımış olmaktadır. Bu aynı zamanda Hezekiel’in vizyonunun nispeten gerçekleşmesidir. Hezekiel’in Kitabı’ndaki

⁴⁵ Çıkış, 23:14-17, 34:18-23; Tesniye, 16. Bap.

⁴⁶ “Pers Kralı Koreş’in krallığının birinci yılında RAB, Yeremya aracılığıyla bildirdiği sözü yerine getirmek amacıyla, Pers Kralı Koreş’i harekete geçirdi.” Bkz. II. Tarihler, 36:22-23. Ayrıca Büyük Koreş’le ilgili bkz. Ezra, 1:1-4; Yeremya, 125:11-12, 27:22, 29:10, 51:1-12; Daniel, 1:21, 6:28, 10:1; İşaya, 44:28, 45:1-13, 25, 46:11. Koreş’in Yahudi geleneğinde konumu için ayrıca bkz. Ali Osman Kurt, “Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Koreş Örneği,” *Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10:2 (2006), ss.431-443.

⁴⁷ Bu dönemde Pers otoritelerince atanan kişilerin aldıkları unvan Tirshatha ve Pehah’tır. Her ikisi de “Yönetici” anlamına gelmektedir. İlkinin Farsça, ikincisinin Asur dilinde “bel pahtı” kelimesinden geldiği söylenilmektedir. Sonuç olarak Tirshatha=Pehah=Paşa eş anlamlılığı kabul edilmektedir. Pehah kelimesi ilk defa I. Krallar, 10:15’te kullanılmaktadır. Sürgün sonrası bu unvanı alanlar; Nehemya ve Şeşbassar’dır. Bkz. Nehemya, 12:26; Ezra, 3:14. Tirshatha ise Şeşbassar, Zerubbabel ve Nehemya için kullanılmaktadır. Bkz. Ezra, 2:63; Nehemya, 7:65; “Tirshatha,” <http://biblehub.com/topical/t/tirshatha.htm> (01.12.2015). Gotthard Deutsch ve Schulim Ochser, “Pehah,” *Jewish Encyclopedia*, c.9, s.581. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11988-pehah> (3.11.2017).

⁴⁸ James C. VanderKam, *From Joshua to Caiaphas: High Priests after the Exile* (Minneapolis: Fortress Press, 2004), s.18. Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 11.3.10.

⁴⁹ Hagay, 1:1, 12, 14; 2:2, 4. Yehoşu’a’nın babası Yoşadağ, sürgün öncesi Başkoheni Seraya’nın oğludur. Bkz. I. Tarihler, 6:14, 15.

⁵⁰ Zekeriya, 6:11.

mabed tasarımı hayata geçmemiş olsa da İkinci Mabed döneminde Şadoğulları ve Levililerin görevleri bu kitaptaki bilgileri esas almış görünmektedir.⁵¹

Ancak Harun – Şadoğ (Monarşi Öncesi Dönem) ve Şadoğ – Yehoşu'a (Monarşi Dönemi) arasındaki dönemlerde görülen kohen liderleri silsilesindeki muğlaklık Yehoşu'a'dan sonraki dönemde de devam etmektedir.⁵² Bu konuda güvenilir bir silsile Tanah'a yansımamıştır. Tarihçi Josephus'un eserlerinde yer vermiş olduğu bilgilerle durum daha karışık bir hale gelmektedir. Sürgün sonrası dönemin ilk başkoheni Yehoşu'a soyundan gelenler, zaman zaman kesintiye uğrasa da Haşmonayim Krallığı'na kadar başkohenlik görevini ifa etmişlerdir. Yehoyariv soyundan geldiğini iddia eden Makkabilerle beraber başkohenlikte hanedan değişikliği olmuştur. Haşmonayim Krallığı'yla krallık deneyimi yaşayan kohenler, İkinci Mabed'in yıkılmasıyla İsrailoğulları tarihindeki etkilerini kaybetmişlerdir. Özetle İsrailoğulları arasında kohenlik Harun ile başlamış ve onun soyunda iki büyük seçkinleşme –Birinci Mabed'in ilk koheni Şadoğ (El'azarogulları) ve İkinci Mabed'in ilk koheni Yehoşu'a (Şadoğogulları)– gerçekleşmiştir.

2. İsrailoğulları Rahipliğinin Alternatif Bir Yorumu

İsrailoğullarının erken dönemlerinde rahiplik; Harunîler, Musacılar ve Şadoğîler diye adlandırdığımız rahip ocaklarının mücadelesiyle şekillenmiştir. Birinci Mabed'in meşhur rahibi Şadoğ'un soyundan geldiklerini iddia eden İkinci Mabed rahipleri, üç farklı rahip ocağını birbirine bağlayarak rahipliği tek bir çizgi üzerinde geliştirmiş gibi göstermişlerdir. Bu üç rahip ocağının izleri, Tevrat'ın Harun'dan önce bahsettiği üç rahip Melkişedek, Potifera ve Yetro'da bulunmaktadır.

⁵¹ Hezekiel kitabının 40. bapın sonrası, Hezekiel'in Mabed ile ilgili vizyonuna yer vermektedir. Hezekiel, Mabed'in görevlilerini anlatırken Levilileri eleştirmektedir. O, Tesniyeci ekolü andırıcısına "Levili kohenler" tabirini kullanmaktadır. Levililerin "Yüreği ve bedeni sünnet edilmemiş olanları" Mabed'e aldıkları ve onların İsrailoğulları putlara taparken hizmet ettikleri için cezalandırılacaklarını bildirmektedir. Hezekiel'e göre iki tür kohen vardır: Bunlardan ilki, Şadoğ soyundan gelen Levili kohenlerdir ki bunlar Tanrı'ya sadık kalmışlardır. Diğerleri ise bu sadakate bağlı kalmayan Levililerdir. Onlar, Mabed'den tamamen uzaklaştırılmamakta ikinci derecede görev üstlenmektedirler. Hezekiel'in tasarımına göre Mabed'in etrafında oluşturulacak şehir planlamasında ilk önce kohenlere yer verilmiş daha sonraki halkayı Levililer oluşturmuştur.

⁵² VanderKam'ın yukarıda değindiğimiz *From Joshua to Caiaphas* adlı eseri bu konuda çok önemli bir kaynak durumundadır.

a. Tevrat'taki Üç Rahip Modeli

Tevrat'a göre Harun, Sina Ahdi gereğince Musa tarafından kutsanarak İsrailoğullarının ilk rahibi olmuştur.⁵³ Tevrat, Harun'un Sina Dağı eteklerindeki bu kutsanmasından önce üç rahipten bahsetmektedir. Bu rahiplerden ilki olan Melkişedeğ, İbrahim zamanında yaşamıştır. Tanrı'nın da rahibi olarak zikredilen Salem Kralı Melkişedeğ, ekmek ve şarap getirerek İbrahim'i kutsamakta, İbrahim de ona her şeyin ondalığından bir pay vermektedir.⁵⁴ Melkişedeğ, Davud zamanında yeniden gündeme gelmekte ve onun ebedi rahipliği elde ettiği bildirilmektedir: "RAB ant içti, kararından dönmez: 'Melkişedeğ düzeni uyarınca sonsuza dek kâhinsin sen!' dedi."⁵⁵ Bunun yanında Yeni Ahit, Melkişedeğ'in İbrahim ve Levililerden üstün olduğunu söylemekte ve bu konuda İsa'nın rahipliğine atıfta⁵⁶ bulunulduğunu iddia ederek konuyu yeni bir boyuta taşımaktadır.⁵⁷

Bu özellikleriyle Melkişedeğ, İkinci Mabed rahipleri Şadoğileri anımsatmaktadır. Şadoğilerin isim babası Şadoğ, Melkişedeğ gibi soyu hakkında bilgi olmayan bir rahiptir. Yebusî hipotezi de⁵⁸ Melkişedeğ ile Şadoğilerin ata kabul ettikleri Şadoğ arasında bu benzerliği kurmakta ve her iki kişinin de Kudüs'ün yerlisi olduğunu iddia etmektedir. H. H. Rowley'e göre Şadoğ ismi, etimolojik olarak Melkişedeğ ve Adonişedeğ⁵⁹ ile ilişkilidir. Ona göre *şdk* köküyle ilişkili bir isim taşıyan kişi Kudüs'ün yerlisidir. Bu teze göre İsrailoğullarını takdis eden Şadoğiler ile İbrahim'i kutsayan Melkişedeğ birer Yebusî olmaktadır.

⁵³ Çıkış'ın son bölümleri, Sayılar'ın büyük kısmı ve Levililer'in tamamı, Harun'a ve onun görevlerine tahsis edilmiştir. Bkz. Çıkış, 25-31; 35-40; Sayılar, 1-10-25, 15-19, 25-35.

⁵⁴ Yarattılış, 14:18-21. Yahudi geleneğinde Melkişedeğ sayesinde İbrahim'le Nuh arasında bir köprü kurulmaya çalışılmıştır. Rabbanî literatürde Melkişedeğ Nuh'un oğlu Sām'ın bir lakabıdır. Bkz. Nedarim 32b; Menachem Posner, "Who was Melchizedek?" http://www.chabad.org/parshah/article_cdo/aid/1326593/jewish/Who-Was-Melchizedek.htm

(13.11.2015). Sām ile İbrahim arasındaki on bir nesillik fark da Sām'ın beş yüz yıl yaşamış olmasıyla çözülmüş olmaktadır. Beş yüz yıl yaşayan Sām, İbrahim ile görüşebilmiştir. İbrahim'in rahipliği nasıl aldığı, Melkişedeğ'in İbrani atalara Sina'da Tevrat verilmeden önce rahiplik yaptığı, İbrahim'in Melkişedeğ ölmeden önce mi yoksa sonra mı kâhinlik yaptığı Yahudi literatüründe ayrıntılarıyla işlenmiştir. Bkz. Robert Hayward, "Melchizedek as Priest of the Jerusalem Temple in Talmud, Midrash, and Targum," http://www.templestudiesgroup.com/Papers/Robert_Hayward.pdf (13.11.2015).

⁵⁵ Mezmurlar, 110:4.

⁵⁶ İbranilere Mektup, 7. Bap.

⁵⁷ P. W. Skehan, "Melchizedek," *New Catholic Encyclopedia* (The Catholic University of America, 1967), c.9, s.474. Diğer yorumlar için bkz. Rabbi Joshua Garroay, "Who Assumed Melchizedek's Priesthood?" [thetorah.com](http://thetorah.com/who-assumed-melchizedeks-priesthood/). <http://thetorah.com/who-assumed-melchizedeks-priesthood/> (17.06.2017).

⁵⁸ Bu hipotez genel hatlarıyla Şadoğ'un Davud Kudüs'ü ele geçirmeden önce yerli (Kudüslü/Yebusî) bir rahip olduğunu esas almaktadır. Bkz. Saul Olyan, "Zadok's Origins and the Tribal Politics of David," *Journal of Biblical Literature* 101:2 (1982), ss.177-178.

⁵⁹ Adonişedeğ, Yeşu zamanındaki Kudüs kralıdır. Bkz. Yeşu, 10:1-3.

Yine sürgün sonrası Yahudi toplumunu idare eden Şadoķiler, rahip-kral Melkişedeķ’ten esinlenmiş gibi görünmektedir.⁶⁰ İkinci Mabel döneminde Yahudi toplumu iki lider tarafından idare ediliyormuş gibi gösteriliyor ise de bu dönemin yöneticileri kuşkusuz Kudüs’teki mabelin rahipleridir. Öyle ki Haşmonayim Krallığı, krallaşan kohenlerin kurmuş olduğu bir devlettir. Kudüs, Melkişedeķ ile Şadoķileri aynı noktada buluşturan bir diğer husustur. Melkişedeķ, Kudüs Kralı olarak nitelendirilirken, Şadoķiler Kudüs’ü başkent yapan Davud zamanında Mabel’in hâkimi konumuna yükselmişlerdir. Öyle ki Mezmurlar 110’da Melkişedeķ’in ebedi rahip olarak gösterilmesi, Davud’un Kudüslü rahiplere bir meşruiyet tanınması olarak yorumlanmaktadır.⁶¹

Melkişedeķ ile İkinci Mabel rahipleri arasındaki bu benzer noktalar göz önünde bulundurulduğunda Melkişedeķ’ten bahseden bölümün Yaratılış Kitabı’na sonradan eklenmiş olabileceği fikri akla gelmektedir. Öyle ki; İbrahim’in Sodom Kralı’yla karşılaşması bir anda kesilerek Melkişedeķ’ten bahsedilmekte, daha sonra Sodom Kralı’na dair olay kaldığı yerden devam etmektedir. Böyle olunca bu bölümün buraya eklenmesinin sebebi olarak Şadoķilerin İbrahim’i bile kutsayan Melkişedeķ üzerinden rahipliklerinin köklerini sağlamlaştırma amacını taşıdıkları yorumu yapılabilir. Yine başta Şadoķiler olmak üzere kohenlerin halktan aldıkları ondalık pay,⁶² köken olarak bu hikâyeye dayanmış olmaktadır.⁶³ Böylelikle Melkişedeķ; Kudüslü olmanın, kral ve rahipliği birleştirmenin, ondalık almanın ve kutsamanın ilk örneklerini kendinde barındırması sebebiyle Şadoķiler için uygun bir ata olmaktadır.

Harun’dan önce Tanaħ’ta bahsedilen diğer bir rahip tipi, Yusuf zamanındaki Mısırlı rahiplerdir.⁶⁴ Bu rahiplerin toprak statüleri⁶⁵ ele alınırken aynı zamanda Yusuf’un da bir rahip kızı ile evlendiği ve kayınpederi tarafından yeniden isimlendirildiği bildirilmektedir. Yusuf,

⁶⁰ Haşmoniler, Yahudi toplumunun siyasi yönetici ve rahip şeklindeki eş başkanlı idare edilmesine alternatif olarak Melkişedeķ gibi rahip kral yönetimini yerleştirmeye çalışmışlardır.

⁶¹ Harold H. Rowley, “Zadok and Nehushtan,” *Journal of Biblical Literature* 58:2 (1939), ss.124-125. Christian E. Hauer, “Who was Zadok?” *Journal of Biblical Literature* 82:1 (1963), s.90.

⁶² Musa’nın kanunları arasında yer alan ondalık pay yıllık dönemlerde Levililere, kohenlere, fakirlere, dullara vb. verilen bir çeşit “tanrı payı” olan hissedir.

⁶³ İbrahim’den sonra malın ondalığının Tanrı için ayrılması veya Tanrı’yı temsil eden kişilere verilmesi Yakub zamanında da vardır. Bethel’de geceleyen ve rüyasında göğe uzanan bir merdiven gören Yakub uyandığında bir adak adar ve der ki: “Tanrı benimle olur, gittiğim yolda beni korur, bana yiyecek, giyecek sağlarsa, babamın evine esenlik içinde dönersem, RAB benim Tanrım olacak. Anıt olarak diktiğim bu taş Tanrı’nın evi olacak. Bana vereceğın her şeyin ondalığını sana vereceğim.” Bkz. Yaratılış, 28:20-22.

⁶⁴ Yaratılış, 41:44.

⁶⁵ Yaratılış, 47:21.

On/Heliopolis⁶⁶ şehri rahibi olan Potifera'nın⁶⁷ kızı Asenat ile Firavun tarafından evlendirilmiş ve Safenat-Paneah ismini almıştır.⁶⁸

Tevrat'ın, Yusuf – Musa arası dönemde İsrailoğullarının Mısır'daki yaşamlarına dair aktarımları oldukça kısıtlıdır. Tevrat, İsrailoğullarının dinî tecrübelerini Sina vahyi ile başlatmaya çalışmakta, Mısır'daki hayatlarını atlamaktadır. Bunun yanında Tevrat, Musa zamanındaki İsrailoğullarını Mısır kültürüyle hiç etkileşime girmemiş bir topluluk olarak tasvir etmektedir. Hâlbuki kraliyet ailesine girmiş olan Yusuf liderliğinde, İsrailoğullarının Mısır'da bir yaşam tecrübeleri vardır ve onların Mısır kültürüyle etkileşimlerinin olmaması imkansızdır. Özellikle de Musa'ya yardımcı-peygamber kılınan Harun,⁶⁹ Mısır'daki bu etkileşimden birtakım izler taşımaktadır. İsmi kökeni,⁷⁰ Musa'nın sözcüsü olmadan önceki hayatına dair gizemin bulunması⁷¹ ve Mısır'da rahip olduğu iddiaları⁷² Harun'u Mısır kültürüne yaklaştıran unsurlardan bazılarıdır. Bu noktada Harun'un On/Heliopolis⁷³ ile ilişkisi, onunla Yusuf zamanındaki Potifera ve

⁶⁶ On'un diğer bir ismi "Güneş Şehri" anlamındaki Heliopolis'tir. Mısır dilinde ise *iunu, per aat* (büyük ev) ve *per atum* (Atum'un evi) gibi isimlerle anılır. Atum eski Mısır'ın en önemli tanrısıdır. On, Tanrı Atum'un baş tanrı olduğu şehirdir. Ayrıca önemli bir dinî merkezdir ve antik Mısır'daki en önemli mitlerin kökeninin geldiği yerlerden biridir. Atum, Büyük Ennead'ın ("dokuzlu" diye bilinen Mısır panteonu) başı olarak kabul edilirdi; ancak sonradan onun yerine Ra geçmiştir. Ra, Atum'la bir tutularak; IV. sülale döneminde devlet tanrısı olmuş veya Atum-Ra şeklinde bir kombinasyon oluşmuştur. Ra kültürünün rahipleri, Amun ve Ptah kültürünün rahiplerinin aksine ayrıntılarıyla bilinmemektedirler. Başkahini "Kâhinlerin En Büyüğü" olarak isimlendirilmektedir. Bkz. Margaret R. Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Facts On File, 2012), ss.180-181. James P. Allen, "Heliopolis," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (Oxford: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, s.88.

⁶⁷ Yusuf'u satın alan Potifer ile kayınpederi olan Potifera'nın aynı kişi olduğu iddia edilmektedir. İsmi farklı bir hal alması onun hadım edilmesiyle açıklanmaktadır. Buna göre Potifer, Yusuf'u homoseksüel ilişki için satın almış ise de Tanrı tarafından hadım edilerek cezalandırılmış ve ismi bu şekilde değişmiştir. Bkz. Sotah 13b.

⁶⁸ Yaratılış, 41:15.

⁶⁹ Çıkış, 4:14, 7:2.

⁷⁰ Aharon kelimesinin kökü "savaşan arslan", "yüceltilmiş" ve "yüksek dağ" anlamındaki Mısır dilindeki "aharw"dir. Michael Homan, "çadır adamı" anlamındaki Semitik kökenli *ahlnin* Mısır diline çevrilmesiyle Aharon (Ar. Hārūn) isminin ortaya çıktığını söylemektedir. Bkz. Michael M. Homan, "A Tensile Etymology for Aaron: 'ahārōn > 'ahālōn," *Biblische Notizen* 95 (1998), ss.21-22. Ayrıca bkz. James K. Hoffmeier, *Ancient Israel in Sinai* (New York: Oxford University Press, 2005), ss.222-223.

⁷¹ Firavun'un İsrailoğullarının erkek çocuklarının öldürülmesi emrinden Harun'un nasıl kurtulduğu bilinmemektedir.

⁷² Sir Ernest Alfred Wallis Budge, *From Fetish to God in Ancient Egypt* (Londra: Oxford University Press, H. Milford, 1934), ss.41-42.

⁷³ Çıkış'ın Heliopolis'ten gerçekleştiğine dair iddia için bkz. Nissim R. Ganor, *Who were the Phoenicians?* (Tel Aviv: Kotarim International Publishing, 2009), s.65. Aynı zamanda Heliopolis, Musa ve tek tanrıcılığın kökenine dair iddialarda da yer almaktadır. Manetho (MÖ üçüncü yüzyılda yaşamış Mısırlı tarihçi), Musa'nın Osarseph isminde Heliopolisli bir rahip olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Gerald P. Verbrugge ve John M. Wickersham, *Berosos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996),

On Rahipleri arasında bir bağlantı kurulmasına zemin teşkil edebilir. Ayrıca Harun'un Mısır tanrılarını anımsatan⁷⁴ Altın Buzağı'yı yapmakla suçlanması ve takipçileri Harunîlerin, anne itibarıyla Mısırlı olan Efraimoğullarının hüküm sürdüğü topraklarda rahiplik icra etmeleri bu varsayımı desteklemektedir. Ancak bu varsayımın güç kazanabilmesi için başta Potifera ve On rahipleri ilgili olmak üzere İsrailoğullarının Mısır'daki yaşamlarına ışık tutabilecek yeni bilgilere ihtiyaç vardır.

Harun'dan önce Tanaah'ta bahsedilen üçüncü rahip, Musa'nın kayınpederi Yetro'dur. Musa, Mısır'dan kaçınca Medyen'e gitmiş, Tevrat'ın Medyen Rahibi diye takdim ettiği Yetro'nun yanında kalmış ve onun kızıyla evlenmiştir.⁷⁵ Yetro daha sonra çölde Musa'nın yanına gelmiş, Tanrı'nın huzurunda onunla beraber yemek yemiş ve ona davalara bakma konusunda öğütler vermiştir.⁷⁶ Yetro'nun Musacılar diyeceğimiz rahip ocağının prototipi olması mümkündür. Zaten Medyen-Kenî hipotezi,⁷⁷ Yetro'nun etrafında şekillenmektedir. Bu hipoteze göre İsrailoğulları Yahve kültünü, aralarında yaşayan Kenîler aracılığıyla Medyen'den almışlardır. Bu kültün İsrailoğullarına geçmesini sağlayan kişi Yetro ve çocuklarıdır. Musa Yetro'dan birçok şey öğrenmiştir. Yine Musa'nın kayınbiraderi⁷⁸ Medyenli Hovav, Musa'nın çok değer verdiği ve onun yanından ayrılmasını istemediği bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁹ Mevcut bilgiler ışığında İsrailoğulları tarihinde rahiplik icra eden Şadoķiler, Harunîler ve Musacılar'ın bu üç rahiple bağının olması kuvvetle muhtemeldir.

s.163. Akhenaton'un inancının Heliopolis ile ilişkisi bkz. James K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism* (New York: Oxford University Press, 2015), s.64.

⁷⁴ Altın Buzağı, Mısır'ın ilahlarından Apis ve Mnevis'i anımsatmaktadır. Mnevis On şehrinde önemsenen bir Tanrı figürüdür. Bkz. William Goodhue ve William Cooke Taylor, *The Bible Cyclopædia* (Londra: John W. Parker, West Strand., 1841), c.1, s.2.

⁷⁵ Çıkış, 2:15-21, 3:21.

⁷⁶ Çıkış, 18:13-24; Tesniye, 1:9-18.

⁷⁷ B. Halpern ve K. van der Toorn tarafından yeniden gündeme getirilen bu hipoteze göre Yahve esasında Kenîlerin kabile tanrısıdır. Musa kayınpederi Yetro'dan öğrendiği Yahve'yi İsrailoğullarına tanıtmıştır. Bkz. Yohanan Aharoni ve S. D. Sperling, "Kenites," Cecil Roth (ed.), *Encyclopedia Judaica*, c.12, ss.76-77.

⁷⁸ Hovav'ın, Musa'nın kayınpederi veya kayınbiraderi olduğu net değildir (Sayılar, 10:29; Hakimler, 4:11). Buna karşın Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe tercümelemleri her iki yerde de onu kayınbiraderi olarak göstermişlerdir.

⁷⁹ Çıkış, 4:24-26'de anlatılan Tsipora'nın (Yetro'nun kızı) oğlunun sünnet derisini Musa'nın ayağına dokundurarak "sen bana kanlı bir güveysin" demesi müphemliğini korumaktadır. Tsipora'nın Mısır'a giderken konaklama yerinde oğlunu sünnet etmesinin gerekçesini iki farklı kültürün (Medyen-Mısır) birleşmesi olarak yorumlamak mümkündür.

b. Musacılar ve Harunîler (Âlu Mūsā ve Âlu Hārūn⁸⁰)

Altın Buzağı Hadisesi: Harunîlerin Yanında Musacıların Tezahürü

Tanaħ'taki bilgiler çerçevesinde Mısır'da yaşayan İsrailoğulları arasında ilk oğlun rahip olduğu kabileci bir rahiplik sistemi bulunmaktadır. İsrailoğullarının Mısır'daki yaşamlarını anlatan kısıtlı bilgiler kurumsallaşmış bir rahiplikten bahsetmemektedir. Bunun yanında İsrailoğullarının Mısır'dan çıkarken her ailenin kendi Fesaħ kurbanını kesmesi, atalar döneminden kalma ilk oğlun ailenin rahipliğini yaptığına işaret etmektedir.⁸¹ Her aile Fesaħ kurbanını kesmiş ve kapılarına bu kurbanın kanını sürmüştür. Tanrı, Mısır'a gönderdiği onuncu felaket ile Mısır'ın bütün ilk oğullarını öldürürken bu evlerdeki atlamıştır.⁸² Ayrıca Sina Dağı eteklerindeki Altın Buzağı günahından sonra ilk oğulların Levililerle takası, rahiplikte bir görev değişimi şeklindedir.

Musa zamanında İsrailoğullarının atalar döneminden kalma rahiplik sistemini devam ettiriyor olmaları kuşkuludur. Zira İsrailoğullarının Yusuf liderliğinde bir Mısır tecrübeleri vardır. Hatta Yusuf, On rahibinin kızıyla evlenerek sosyal bir statü kazanmıştır. Altın Buzağı, İsrailoğullarının Mısır'dan birtakım etkiler taşıdığına en önemli göstergesidir. Kanaatimizce Sina Dağı eteklerinde gerçekleşen Altın Buzağı hadisesi,⁸³ İsrailoğullarının Mısır'dan getirmiş olduğu ve nispeten Mısır etkileri taşıyan eski rahiplik sistemine mensup olan rahiplerin eylemidir. Altın Buzağı günahının Harun'a yüklenmesinin sebebi ise onun Mısır'daki yaşamın bir varisi olarak görülmesidir. Harun'u, Musa'nın yanında sadece bir tercüman olarak görmek de onun Firavun ve İsrailoğulları nezdindeki konumunu basitleştirmek olacaktır. Tanrı'nın, bu görevi almak istemeyen Musa'yı Harun ile teskin etmeye çalıştığı önemli bir ayrıntıdır.⁸⁴ Yine Musa'nın, Sina Dağı'na Tanrı ile buluşmaya gittiğinde yerine Harun'u vekil bırakması,⁸⁵

⁸⁰ Kur'an Tâlüt döneminde geri getirilen Tâbü'tan bahsederken Âlu Mūsā ve Âlu Hārūn tabirlerini kullanmaktadır. Bkz. 2/el-Bakara:248. İslami geleneğe göre Harun ve Musa kardeş olmalarına rağmen iki peygamberin ehlinden kastın kim olduğu İslam âlimlerinin dikkatini çekmemiştir. Hâlbuki Kur'an'ın bu ayeti, Musacıların varlığını iddia eden günümüz Kitab-ı Mukaddes eleştirmenlerinin görüşleriyle örtüşmektedir.

⁸¹ İlk Fesaħ uygulaması aile esaslı gerçekleştirilmiş görülmektedir. Bkz. Çıkış, 12:3, 21.

⁸² Fesaħ'ın anlamlarından biri de atlamaktır. Çıkış, 12:1-14.

⁸³ Çıkış, 32. Bap; Tesniye, 9:20-21.

⁸⁴ "Musa, 'Aman, ya Rab!' dedi, 'Ne olur, benim yerime başkasını gönder.' RAB Musa'ya öfkelen di ve 'erkek kardeşin Levili Harun var ya!' dedi, 'Bilirim, o iyi konuşur. Hem şu anda seni karşılamaya geliyor. Seni görünce sevinecek. Onunla konuş, ne söylemesi gerektiğini anlat. İkinizin konuşmasına da yardımcı olacak, ne yapacağımızı size öğreteceğim.'" Bkz. Çıkış, 4:13-15. Kur'an anlatımına göre ise Musa, Harun'un görevlendirilmesini istemektedir. Bkz. 28/el-Şaş:34.

⁸⁵ Çıkış, 24:14.

onun İsrailoğulları arasındaki statüsünden kaynaklanmış olmalıdır. Yine İsrailoğulları tarihindeki ikinci Altın Buzağı vakasının Yerobo^cam ile ilişkili olmasının⁸⁶ arka planında muhtemelen Mısır faktörü bulunmaktadır. Öyle ki anne tarafından Mısırlı olan Efraimoğulları güneyden ayrıldıklarında Altın Buzağılar yapmış, daha doğrusu yapmakla suçlanmışlardır.⁸⁷

Diğer taraftan geleneksel yoruma göre, Sina Dağı eteklerinde ilk oğullardan Levililere geçen bu görev değişikliği sürecinde de bir takım sorunlar bulunmaktadır. Çıkış ve Sayılar kitabında Harun'un kohen olarak kutsanmasıyla Levililerin Tanrı'nın hizmetine alınmaları çelişkili bir durum arz etmektedir. Öyle ki Altın Buzağı'nın mimarı Harun, İsrailoğullarının ilk rahibi olmuş; bu kıssanın kahramanı Levililer⁸⁸ (Musacılar) ise Harun'a sadece yardımcı olarak atanabilmişlerdir.⁸⁹ Bu çelişkili durumunun arkasında Altın Buzağı hadisesinin kahramanı olarak sunulan Musacıları geleneksel Levi-kohen tanımına uydurma ve kohenliğe Sina vahyi yoluyla ilahî bir zemin hazırlama çabası yer almaktadır.

Altın Buzağı hadisesinde Musa'nın sadık takipçileri Musacılar diyebileceğimiz rahiplik ocağı tezahür etmiş, Harun ile özdeşleşen⁹⁰ eski rahiplik sisteminin yanında ikinci bir rahiplik sistemi yani Musacılar güç kazanmışlardır. Musacılar, soya dayalı bir rahiplikten ziyade Altın Buzağı hadisesinde olduğu gibi Musa etrafında toplanan bir ocağın mensuplarıdır. Hakimler Kitabı'nda bahsi geçen ama klasik Levi tanımına uymayan rahip

⁸⁶ I. Krallar, 12:28-29.

⁸⁷ Harun ve Yerobo^cam arasında tespit edilen benzerlikler, Altın Buzağı'nın güneyin kuzeye yönettiği bir kara propaganda aracı olarak kullanıldığını akla getirmektedir. Bu benzerliklerin başında her ikisinin de oğullarının Nadab ve Abihu olması gelmektedir. Diğerleri için bkz. Moses Aberbach ve Levy Smolar, "Aaron, Jeroboam, and the Golden Calves," *Journal of Biblical Literature* 86:2 (1967), ss.129-140.

⁸⁸ Tevrat, Altın Buzağı hadisesinde Musa'nın yanında yer alanları bir anlamda Musacılar denilebilecek topluluğu Levililer olarak isimlendirmektedir.

⁸⁹ Çıkış, 38:21.

⁹⁰ Diğer taraftan Sina'dan önce -Mısır'da- Harun'un rahip olduğu varsaymak Harun soyundan geldiğini düşündüğümüz °Eli'ye hitaben Samuel kitabındaki 2:27-29 sözleri de anlamlı kılmaktadır: "O sıralarda bir Tanrı adamı Eli'ye gelip şöyle dedi: "RAB diyor ki, 'Atan ve soyu Mısır'da firavunun halkına kölelik ederken kendimi onlara (babanın evine) açıkça göstermedim mi? Sunağım çıkması, buhur yakıp önümde efod giymesi için bütün İsrail oymakları arasından yalnız atanı kendime kâhin seçtim. Üstelik İsraililer'in yakılan bütün sunularını da atanın soyuna verdim. Öyleyse neden konutum için buyurduğum kurbanı ve sunuyu küçümsüyorsunuz? Halkım İsrail'in sunduğu bütün sunuların en iyi kısımlarıyla kendinizi semirterek neden oğullarını benden daha çok önemsiyorsunuz?" Bkz. I. Samuel, 2:27-29. Parantez arasındaki bu bilgilendirme Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin son tercümelelerinde bulunmamaktadır. Hâlbuki °Eli'nin atalarının Mısır'da rahip olduğunu ima eden kelimeler bu parantez içindeki bilgilerdir. Bu bölümün İngilizce tercümesi; "Did I indeed reveal myself to the house of your father when they were in Egypt subject to the house of Pharaoh? Did I choose him out of all the tribes to be my Priest" şeklindedir. Bu cümle Wellhausen'a göre ise Musa ima edilerek söylenmiştir. Dolayısıyla Wellhausen bunu Musacıların varlığını ispatlamak için kullanmaktadır. Bkz. Julius Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, İngilizce'ye terc. J. Sutherland Black ve Allan Menzies (Edinburgh: Adam and Charles Black, 1885), s.78.

de, Musacılar dediğimiz grubun temsilcisidir.⁹¹ Bu Levili, Yehuda kabilesinden olmakla beraber gezgin olarak rahiplik icra etmektedir.

İsrailoğulları, Sina vahyinden itibaren bu iki rahip ocağı (Harunîler-Musacılar) tarafından idare edilmişlerdir. Altın Buzağıyla Harunîler iktidardan düşmemiş sadece rahipliklerini başka bir ocak ile paylaşmak durumunda kalmışlardır. Musacılar, rahiplik konusunda Harunîlere ortak olmuş olsalar da Pinehas ile yeniden güç kaybetmiş, İsrailoğullarının yabancı olduğu Medyen kültürünün izlerini barındırma sebebiyle de kısa zamanda tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Harunîlerin Geri Dönüşü: Peor'da Pinehas'ın Kahramanlığı

Tanaħ'a göre Harun'dan sonra oğlu El'azar kohen lideri olmuştur. Musa'nın da El'azar isminde bir oğlunun olması,⁹² dolayısıyla iki kardeşin oğullarını aynı isimle adlandırması büyük bir tesadüf gibi görünmektedir. Bir diğer ihtimal ise Musacıların Harunîleştirilerek İsrailoğullarının rahiplik tarihinden silinmesidir.⁹³ Tevrat, Harun ve Musa'nın soyunu saymak amacıyla bir giriş yaptıktan sonra sadece Harun soyunu belirtmekte ancak Musa'nın soyunu unutmaktadır: "RAB Sina Dağı'nda Musa'ya seslendiği sırada Harun'la Musa'nın çocukları şunlardı. Harun'un oğulları: İlk oğlu Nadav, Avihu, Elazar, İtamar."⁹⁴

El'azar, Tevrat'ta sadece bir yerde ismi geçen Putiel'in kızlarından biriyle evlenmiştir. El'azar'ın kayınpederi Putiel'in Yahudi geleneğinde Yetro olarak yorumlanması⁹⁵ El'azar'ı bir adım daha Musacılarla yaklaştırmaktadır.⁹⁶ El'azar'ın Musacı olabileceğini destekleyen bir diğer kanıt ise Tesniye Kitabı'nın Levililerin Tanrı'nın hizmetine alınmasını Sayılar Kitabı'ndan farklı bir şekilde hikâye etmesidir. Tesniye Kitabı'nda Altın Buzağı kıssası anlatılırken Levililerin Musa'ya sadakati anlatılmamaktadır.⁹⁷ Sayılar kitabının üzerinde durmuş olduğu Levililerin İsrailoğullarının ilk oğullarıyla takas edilişi bu kitapta yer almamaktadır.

⁹¹ Hakimler, 17. Bap.

⁹² Çıkış, 18:4.

⁹³ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, s.88.

⁹⁴ Sayılar, 3:1-3.

⁹⁵ Diğer bir yorum Putiel'in Yusuf olduğudur. Putiel, Poti-Phera'nın İbranicileştirilmiş halidir. Mısır tanrısı Ra'nın yerine El getirilerek yapılmış bir isimdir. Bu durumda Putiel ismi, El'azar'ın Musacı olduğunu desteklemeyecektir. Ancak bu durumda da Putiel, Pinehas'ın dedesi olması hasebiyle Harunîlerin Mısır menşeli olduğu tezimize yeni bir delil olacaktır. Zira Pinehas ve Putiel Mısır menşeli isimlerdir. Bkz. "Putiel," *Encyclopedia Judaica*, c.16, s.756.

⁹⁶ Bu kızın Yetro'nun ilk nesilden kızı olması durumunda El'azar teyzesiyle evlenmiş olacaktır. Ancak "Putiel'in kızları" ifadesini bu soydan gelen kızlar olarak yorumlamak mümkündür. Benzer kullanım için bkz. Yaratılış, 24:48, 28:6.

⁹⁷ Çıkış, 3:19-29.

Harun'un ölümünden sonra oğlu El'azar'ın kohen olduğu bildirilmekte ve hemen akabinde Levililerin Ahit Sandığı'nı taşımakla görevlendirilmesinden bahsedilmektedir. Tesniye kitabı, Çıkış ve Sayılar'ın aksine Levililerin görevlendirilmesini El'azar'ın kohen olmasını anlatan pasajlardan sonra ele almaktadır. Dolayısıyla bir Musacı olan El'azar'ın Harun'un ardından rahip olması ile Levililerin İsrailoğullarının rahipliğinde liderliğe yükseldikleri yorumu yapılabilir. Tesniye Kitabı, konuyu bu bağlamda ele aldığı için Musacı El'azar'ın rahip liderliğinden sonra Levililerin görevlerinden bahsediyor, denilebilir. Ancak geleneksel yorum El'azar'ı Harun'un oğlu yaparak muhtemelen hem Musacıları İsrailoğullarının rahiplik tarihinden silmiş hem rahipliğin Harun soyuna hasredilme kuralını bozmuştur.

İsrailoğullarının rahipliğinde Musacıların liderliği, El'azar'dan sonra Pinehas'la yeniden Harunîlere geçmiştir. Hakimler döneminin ilk kohen lideri Pinehas ile ilgili bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu dönemde Pinehas, İsrailoğulları ve Bünyaminoğulları arasındaki bir iç savaşta rahiplik yaparak onlarla ilk savaşacak soyu kura ile Tanrı'ya danışarak belirlemektedir.⁹⁸ Bir diğer bilgi ise onun Bethel'de Ahit Sandığı'nın önünde hizmet ettiği şeklindedir.⁹⁹ Ancak Pinehas'ı meşhur kılan, onun kohen lideri olmadan yani El'azar'ın kohen lideri olduğu dönemde yaptığı kahramanlıktır.¹⁰⁰ Peor'da göstermiş olduğu kahramanlık sayesinde soyu kutsanmıştır.¹⁰¹ Ancak bu durum Pinehas'ın zaten soyuna ait olan kohen liderliği konusunu sorgulamamızı gerektirmektedir.

Yukarıda işaret edildiği üzere Pinehas, muhtemelen El'azar'ın oğlu değildir. Pinehas bir Harunî olarak Peor'da Musa'ya ve Musacılar karşı Harunîlere iade-i itibar kazandırmaktadır. Mabel rahipleri, Musacılar ve Harunîleri baba oğul yaparak karşımıza böyle bir soy silsilesi çıkarmış olmaktadır. Böyle olunca da Peor'da Pinehas'ın kazanmış olduğu ebedi

⁹⁸ Hakimler, 20:9; 18.

⁹⁹ Hakimler, 20:27-28.

¹⁰⁰ Sayılar kitabının 25.babında Bel'am kıssasının akabinde İsrailoğullarının Moablı kadınlarla fuhuş yaptıkları ve yabancı ilahlara tapıkları da aktarılmaktadır. Bu esnada Pinehas mızrağıyla ortaya çıkmakta ve Medyenli bir kadınla zina eden Simon kabilesinden Zimri'yi çadırda mızrakla öldürmektedir. Böylelikle İsrailoğullarının arasında hüküm süren salgını da durdurmuş olmaktadır. Peor kıssasında Pinehas'ın, İsrailoğullarının kehanetine önem verdikleri Bel'am'ı alt eden kişi olarak gösterildiği açıktır. Bkz. Sayılar, 22:6. Öyle ki Bel'am, İsrailoğullarının zina ile zafiyete uğratılacakları fikrini vermiş ve onların büyük bir kayıp vermelerini sağlamış ancak bunu Pinehas durdurmuştur. Bkz. Sayılar, 31:16. Aynı zamanda Pinehas'ın da başında bulunduğu ordunun öldürdüğü kralların yanında Bel'am'ın da sayılması, bir nevi Pinehas'ın önemli bir rahip olan Bel'am'ı ortadan kaldıran kişi olarak sunulması amaçlıdır denilebilir.

¹⁰¹ Bu olaya Tanah'ın diğer bölümlerinde de göndermeler vardır. Bkz. Tesniye, 4:3; Yeşu, 22:17; Hoşea, 9:10; Mezmurlar, 106:28.

rahiplik anlamsız hale gelmektedir. Zira Tevrat'a göre Pinehas zaten El'azar'ın tek oğlu ve gelecekteki kohen liderliğinin tek varisidir. Hâlbuki Pinehas'ın Musacılara göstermiş olduğu bu tepkiyi Harunîlerin rahiplik konusunda yeniden bir kazanımı olarak görürsek, Tanrı'nın onun soyunu kutsaması daha anlaşılabilir olacaktır.

Kıssadaki Musa karşıtı söylemin bir diğer kanıtı, öldürülen kadının Musa'nın eşi gibi Medyenli olmasıdır. Öyle ki kıssanın başında Moablı kadınlardan bahsedilirken bir anda öldürülen kadın Medyenli olmuştur.¹⁰² Ayrıca S. C. Reif, Sayılar, 25:8'de çadır kelimesinin mabed anlamında tercüme edilebileceğini iddia etmektedir.¹⁰³ Böylelikle tezimizi destekler mahiyette Peor'daki bu olay tamamen Musacılar karşıtı bir rahiplik mücadelesine dönüşmekte ve öldürülen kadının Musa'nın akrabaları olan Medyenlilerle ilişkilendirilmesi anlam kazanmaktadır.

Yine Sâmirîlerin tarih sahnesine çıkış hikâyeleri, El'azar'dan ziyade Pinehas üzerine odaklanmaktadır. Sâmirîler, Şilo'lu °Elî'nin İtamar soyundan geldiği ve Pinehas soyundan gelen °Uzzî'nin hakkını gasp ettiğini iddia etmektedirler.¹⁰⁴ Sâmirî kaynaklarında rahiplik çekişmesi için gösterilen taraflar El'azar'dan ziyade Pinehas ve İtamar'dır. Diğer taraftan yüzyıllar sonra kohen soyundan geldiğini iddia eden Makkabilerin referans gösterdiği kohen aynı şekilde Pinehas olmaktadır.¹⁰⁵

Sonuç olarak mevcut Tevrat metni oluşturulurken Yahudi geleneğinin Levi-kohen tanımına uyması için Musa'nın oğlu El'azar, Harun'un oğlu yapılmıştır. Böylelikle Altın Buzağı günahıyla itibar kaybeden Harunîlerin Peor'da yeniden iktidara gelmeleri ve liderliğin El'azar'dan Pinehas'a geçmesinin ihtişamlı anlatımı manasız hale gelmektedir.

¹⁰² Soyun saflığı konusunda "nedensel efsane" görüntüsü veren bu hikâyedeki değişim Kitab-ı Mukaddes araştırmacılarının gözünden kaçmamıştır. Belgesel Hipotez'e göre "Sayılar, 22-24. Bap" Yahvist ve Elohist kaynaklı iken "Sayılar, 31. Bap" Kohen Metni'dir. Bundan ötürü Moablılardan bahsedilirken Medyenlilere geçilmiştir. Dahası onlara göre Moablı kadınlardan Medyenli kadınlara geçilmesi, Musa'nın Medyenli bir kadınla evli olmasına yapılmış bir atıftır. Bkz. Richard Elliot Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, terc. Muhammed Tarakçı (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005), ss.276-277.

¹⁰³ Bkz. Stefan C. Reif, "What Enraged Phinehas?" *Journal of Biblical Literature*, 90:2 (1971), ss.200-206.

¹⁰⁴ Abū al-Fath, *The Kitāb al-Tārīkh of Abu 'l-Fath*, İngilizce'ye terc. Paul Stenhouse (Sydney: Mandelbaum Trust, University of Sydney, 1985), s.47.

¹⁰⁵ "Matatıyas bunu görünce olağanüstü bir istek ve derin bir coşku duydu; haklı öfkesini açığa vurdu, adamın üstüne atıldı ve onu sunağın üzerinde boğazladı. Ardından kurban kesilmesini denetlemek amacıyla orada bulunan kralın ulağını da öldürdü ve sunağı yıktı. Yasaya karşı duyduğu istekle böyle davranması, tıpkı Salu'nun oğlu Zimri'ye karşı Pinehas'ın davranışı gibiydi." Bkz. I. Makkabiler, 24:26.

Kudüs'te Şadoğilerin Egemenliği

İsrailoğullarının son hâkimi ve peygamber Samuel, krallığa geçişin habercisi olduğu gibi çağdaşı Şilo'daki °Elî de rahiplikte bir dönüm noktasında durmaktadır. °Elî'nin rahipliği ibadet merkezinde, Harunî iktidarının sonunu hazırlayan sürecin başlangıcıdır. Yeşu'dan itibaren kullanılan Şilo'daki ibadet merkezi, yerini zamanla Kudüs'te kurulacak olan Suleyman Mabedi'ne bırakacaktır. Harunîler, °Elî ile başlayan bir süreç sonunda iktidarlarını Kudüs'teki yeni ibadet merkezinde Yebusîlere veya yeni nesil rahiplere devredeceklerdir.

°Elî ve Şadoğ: Dönüm Noktasındaki İki Rahip

Tanağ'a göre Ahit Sandığı, Şilo'da rahiplik yapan °Elî zamanında Filistlilerin eline geçmiş¹⁰⁶ ve bu olayla birlikte İsrailoğullarının ibadet merkezinin Şilo'dan Kudüs'e taşınma süreci de başlamıştır.¹⁰⁷ Ahit Sandığı'nın onun zamanında kaybolması, °Elî ve oğullarının yaptıklarıyla ilişkilendirilmiş ve °Elî görmezden gelinen ve günahkâr bir rahip olmuştur.¹⁰⁸

Tanağ'ın geleneksel yorumuna göre rahip °Elî, Harun'un oğlu İtamar'ın soyundan gelmektedir. Davud, Kudüs'teki mabede Şadoğ'u ve °Elî soyundan gelen Evyathar'ı rahip atayarak iki Harun soyu (El°azar ve İtamar) arasında eş başkanlı sistemi kurmuştur.¹⁰⁹ Ancak İtamar soyundan geldiği söylenen °Elî'nin nasıl olup da El°azar soyundan devam eden kohen liderliğini ele geçirdiği açıklanamamaktadır. °Elî'nin hangi rahip ocağına mensup olduğu araştırmacılar tarafından hala tartışılan bir konudur. Zira °Elî'nin mensup olduğu rahip ocağının tespiti, Davud zamanında atanan eş başkanlı rahiplerden Evyathar'ın hangi rahip ocağına mensup olduğunu ve İsrailoğullarının rahiplik tarihinin seyrini belirleyecektir.

Wellhausen, Şilo'da faaliyet gösteren rahip grubunun ve °Elî'nin Musacı olduğunu söyleyerek İsrailoğulları tarihinde Harunî kohenlerden farklı bir rahip grubunun var olduğunu iddia etmektedir. Aynı zamanda Wellhausen, Şadoğ'u yeni nesil rahip olarak görmektedir. Dolayısıyla Wellhausen'e göre Davud'un eş başkanlı rahipleri, Musacı ve yeni nesil bir rahip olmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁶ I. Samuel, 4. Bap.

¹⁰⁷ Davud'un Ahit Sandığı'nı Kudüs'e taşımasından önceki seyri için bkz. I. Samuel, 5:1-7:1.

¹⁰⁸ Sürgün sonrası kohen liderleri listelerinde °Elî'nin ismi geçmemektedir.

¹⁰⁹ II. Samuel, 8:17.

¹¹⁰ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, s.79. Robert Kugler, "Priests and Levites," Katharine Doob Sakenfeld (ed.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible* (Nashville: Abingdon, 2006-2009) içinde, c.3, s.599.

Cross, Wellhausen gibi Şilo'da Musacıların varlığını kabul etmekte ancak ondan farklı olarak Şadoğ'un, Harunî olduğunu dolayısıyla Davud'un Musacılar ve Harunîler arasında bir denge siyaseti izlediğini düşünmektedir. Ona göre Davud, Evyathar'ı rahip olarak atayarak Şilo ve Dan'daki Kenî Musacıların; Şadoğ'u rahip atayarak da Bethel ve Kudüs'teki Harunîlerin desteğini monarşiye kazandırmak istemiştir.¹¹¹

Friedman, Cross'un bu tespitinden yararlanarak Belgesel Hipotez'in¹¹² kaynaklarının ne zaman yazıldığına yeni yorumlar getirmektedir. Ona göre J kaynağı Yehuda bölgesinde Harunîlerin gözetiminde, E kaynağı İsrail bölgesinde Musacıların gözetiminde iki ayrı krallık döneminde yazılmıştır. Kuzey İsrail devleti yıkılınca Musacılar güneye gelmiş ve J ve E metinleri birleştirilmiştir.¹¹³ Harunîler, JE kaynaklarının birleştirilmesiyle itibar kaybetmişlerdir. Hızkiya döneminde yeniden güç kazanan Harunîler, Musacıların Nehuştan'ını (Bronz Yılan Sütunu) parçalamış ve P kaynağını yazmışlardır.¹¹⁴ Yoşiya zamanına kadar iktidarda kalan Harunîler, Tesniyeci reformla yeniden iktidardan düşmüşlerdir. Friedman'a göre Tesniyeci reform, Yeremya'nın liderliğinde Musacıların bir harekâtıdır.¹¹⁵ Kısaca Friedman; Hızkiya reformunu Harunîlerin, Yoşiya reformunu Musacıların gerçekleştirdiğini söylemektedir. Başarılı olamayan Yoşiya reformundan sonra Tesniye reformunun dinî lideri Yeremya Mısır'a sığınırken Kudüs ise Babilliler tarafından harabeye çevrilmiştir.

Şadoğ ve °Elî (veya Evyathar) etrafındaki diğer bir tespiti, Donald G. Schley yapmaktadır. Schley, °Elî'nin Musacı olduğu görüşüne karşı çıkmakta, Şilo'nun Harunîlerin kontrolünde olan merkezi bir ibadet tepesi olduğunu iddia etmektedir. O, Musacıların varlığını reddetmemekle beraber Musacıları Dan'da faaliyet gösteren rahipler olarak kabul etmektedir.¹¹⁶ Schley kitabında İsrailoğullarından önce Şilo'nun Ken°ânî bir tapınak merkezi olmasından başlayarak kentin tarihsel sürecini işlemektedir. Kuzeyin (Efraimoğullarının) ibadet merkezi olan Şilo'nun Saul ile düşüşe geçtiğini, Davud'un Kudüs'ü başkent yapmasıyla da önemini tamamen kaybettiğini söylemektedir. Schley, –Cross ve Friedman çizgisinden farklı

¹¹¹ Frank Moore Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1973), ss.195-215. Kugler, "Priests and Levites," s.599.

¹¹² Belgesel Hipotez, Tevrat'ın Yahvist (J), Elohist (E), Tesniye (D) ve Priest (P) olarak adlandırılan dört kaynağın redaksiyonuyla oluşturulduğunu iddia etmektedir.

¹¹³ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, ss.123-124.

¹¹⁴ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, ss.287-289.

¹¹⁵ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, ss.167-179.

¹¹⁶ Donald G. Schley, *Shiloh: A Biblical City in Tradition and History* (Sheffield: JSOT Press, 1989), ss.186, 189, 193.

olarak– Şilo yıkıldıktan sonra Kudüs’ü başkent yapan Davud’un eş başkanlı rahiplerini, Harunî ve Şadoķı olarak yorumlamaktadır. Buna göre Monarşi, Şadoķ ve Evyathar’ı rahip olarak atayarak, yeni merkezle (Kudüs) eski merkezi (Şilo) birleştirmiştir. Suleyman döneminde Adonay’ı destekleyen Harunîlerin lideri Evyathar, °Anatot’a sürgüne gönderilince Şadoķiler, Birinci Mabel’in yegâne rahipleri olmuşlardır. Schley’in, Tanah’ta Şilolu Ahiya¹¹⁷ olarak tanınan rahip hakkındaki yorumu da ilginçtir. Ona göre Şilolu Ahiya, Krallığın ikiye ayrılmasıyla Şilo’yu yeniden tapınma merkezi haline getireceğini düşündüğü Yerobo°am’a yanaşmıştır. Ancak onun Bethel ve Dan’ı tapınma merkezi yapmasıyla hayal kırıklığına uğramıştır.¹¹⁸

Schley’nin Davud zamanındaki eş başkanlardan Evyathar’ın Harunî olduğu tespitini destekleyen diğer bir argüman, Sāmirī kaynaklarında °Elī’nin bir Harunî olarak anlatılmasıdır. Sāmirīlere göre; İtamar soyundan gelen °Elī, Pinehas soyundan gelen °Uzzī’nin kohen liderliğini gasp etmeye çalışınca Sāmirīler ve Yahudiler arasındaki ayrılma gerçekleşmiştir.¹¹⁹ Bununla beraber Birinci Mabel’in idaresindeki rahiplerin de Şadoķı olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Zira bu dönemdeki Mabel rahipliğinde, Harunî öğeler bulunmamaktadır. Harunî olduğu söylenen Şadoķ’un geçmişi bilinmemektedir.¹²⁰ Onun Harun soyundan geldiğini iddia eden soy kütükleri sürgün sonrasının eserleri olan Ezra ve Tarihler kitaplarıdır. Yine Belgesel Hipoteze göre Yehuda bölgesinde yazıldığı düşünülen J kaynağı, Yehuda krallığını savunmakla beraber Harunî rahipliğine yer veren bir kaynak değildir. Dolayısıyla Davud’un eş başkanlı rahiplerinden Şadoķ’u Harun’a yaklaştıran ve soyundan gelenlerin Harunî olduğunu gösterecek herhangi bir kanıt yoktur.

Diğer taraftan °Elī ve Evyathar ekolünün Musacı olduğu ve bu ocağın Tesniye reformunu gerçekleştirdiği iddiasının da sağlam bir temeli bulunmamaktadır. Şilo’daki rahiplerin Musacı oldukları iddiası, Kudüs’teki rahiplerin Harunî olmaları üzerine bina edilmektedir. Hizkiya döneminde

¹¹⁷ I. Samuel, 14:3,18.

¹¹⁸ Schley, *Shiloh*, s.200.

¹¹⁹ Abū al-Faḥ, *The Kitāb al-Tārīkh*, s.47.

¹²⁰ Şadoķ’un hangi kral zamanında görevlendirildiği net değildir. Suleyman zamanındaki görevliler sayılırken kohen olarak Şadoķ’un oğlu °Azarya’nın ismi geçmektedir. 4. Bab’ta Suleyman’ın koheni Şadoķ oğlu °Azarya gösterilirken hemen iki cümle sonra yeniden Şadoķ ve Evyathar’a yer verilmektedir. Halbuki Evyathar Suleyman’ın kral olmasıyla sürgüne gönderilmiştir. Bkz. II. Krallar, 4:2; 4. Aynı durum Şadoķ’un kutsanması sırasında da bulunmaktadır. Davud’un emriyle kutsanan Şadoķ ancak ölümünden sonra Evyathar’ın yerine atanabilmiştir. Şadoķ’la ilgili tezler için bkz. Roland de Vaux, *Ancient Israel: Its Life and Institutions*, İngilizce’ye terc. John McHugh (Londra: Darton, Longman and Todd, 1961), ss.373-374.

Nehuştan'ın kırılması, Harunîlerin Musacılara karşı bir tepkisi olarak yorumlanmaktadır. Ancak Nehuştan'ı Musa ile ilişkilendirmek bu kurgulamayı anlamlı kılmakla beraber, bronzdan yılan sütunun Yebusî bir kült olabileceği ihtimali Friedman'ın tezini zayıflatacaktır.¹²¹ Yine Friedman, Hizkiya döneminde yeniden güçlenen hatta P kaynağını yazan Harunîlerin, Yoşiya zamanında Mabel'deki iktidarlarını Musacılar karşısında nasıl kaybettiklerini açıklayamamaktadır. Tanağ'ta da Musacıların Mabel'de iktidarı ele geçirmelerine yorumlanacak herhangi bir olay bulunmamaktadır. Yoşiya zamanında reformun Musacı bir renk alması, Mabel'de iktidarı Musacıların ele geçirdiği anlamına gelmemektedir. Tesniye reformunu Musacıların gerçekleştirdiği algısının oluşmasına, reformun Musa üzerinden eski formlara dönüşü esas almış olması sebep olmaktadır. Hâlbuki reformun lideri Mabel'de Tesniye kitabını bulan Hilkiya'dan çok, krallığını yaşatma derdinde olan Yoşiya'dır. Yoşiya'nın asıl amacı ise devletini yıkılmaktan kurtaracak merkezi bir yapıya ulaşmaktır. Kuzeyden gelenlerle birleşmeyi amaçlamakta ancak onların baskın kültür olmasını istememektedir. Özetle °Elî, kuzeydeki Efraim bölgesinin simge bir rahibi iken krallığın merkezinin Kudüs'e kaymasıyla Harunîler gücünü kaybetmiştir. Kudüs'te Şadoğ'un rahip olmasıyla bir anlamda İsrailoğulları için yeni ancak bölge halkı için eski olan Kudüslü rahiplerin Mabel'in idaresini üstlendiği söylenebilir.

Bütün Rahiplerin Levili Olması: Yoşiya Reformu

Tevrat'ın beşinci kitabı Tesniye, bütün rahipleri Levili olarak adlandırmaktadır. Levililer arasında “Tanrısı RAB’bin önünde duran Levili”¹²² ve “Şehrinizdeki Levililer”¹²³ şeklinde bir ayırım yapılmış olsa da bütün rahipler Levililer olarak isimlendirilmektedir. Ayrıca Tesniye Kitabı'yla aynı üsluba sahip olması sebebiyle Kitab-ı Mukaddes eleştirmenleri tarafından Tesniyeci Tarih¹²⁴ olarak isimlendirilen kitaplarda kohenlikten nereye hiç bahsedilmemektedir.¹²⁵

¹²¹ Rowley, “Zadok and Nehushtan,” s.137.

¹²² Tesniye, 18:7.

¹²³ Tesniye, 14:27, 16:11,14.

¹²⁴ Martin Noth tarafından Tanağ'ın Yeşu, Hakimler, Samuel ve Krallar kitaplar dizisi Tesniyeci Tarih (Dh: Deuterocanonical History) olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Richard N. Soulen ve R. Kendall Soulen, *Handbook of Biblical Criticism* (Kentucky: Westminster John Knox Press, 2001), s.123.

¹²⁵ Kohen Metni'ni andıran birtakım bilgiler Eriha kentinin ele geçirmesi esnasında yer almaktadır. Yeşu kitabında, İsrailoğullarının Şeria ırmağını geçmeleri Musa'nın Kızıl Deniz'i geçmesine benzetilmektedir. Kohenler sayesinde ırmak ikiye ayrılmış ve İsrailoğulları bu ırmağı geçmişlerdir. Bkz. Yeşu, 3:11-17, 4:15-18. Eriha kentinin alınmasında da kohenlerin surların etrafında Ahit Sandığı'nı dolaştırmalarının katkısı olmuştur. Kohenler halkın bağırmasına borazanlarıyla eşlik etmişlerdir. Bkz. Yeşu, 6:20.

Erken dönem İsrailoğulları tarihinde rahipliğin kavramsal problemlerinden biri de Tesniye'nin bütün rahipler için ısrarla kullanmış olduğu Levili ismidir. Tanaht'a geleneksel Yahudi anlayışının Levili tanımına uymayan birçok örnek bulunmaktadır.¹²⁶ Bu durum araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Wellhausen, Levili unvanının ancak Yoşiya zamanında bütün rahiplere verildiğini söylemektedir.¹²⁷ Ona göre bu dönemden önce Levili unvanı hakkında herhangi bir şey bilinmemektedir. Ancak Möhlenbrink'in monarşi öncesinde Levili unvanına ait birtakım bilgilerin var olduğunu kanıtlaması, Wellhausen'in bu tezini zayıflatmıştır. Gunneweg, Levili unvanının dinî bir ocağa mensubiyeti ifade ettiğini savunmaktadır. Gerçek soy bağlarını kaybetmiş olan Levililer diğer soylar arasında rahiplik icra etmektedirler.¹²⁸ Gunneweg'in bu yorumu, monarşi öncesinde Musa etrafında toplanan Musacılara uymaktadır. Aynı zamanda bu yorum, Hakimler Kitabı'nda anlatılan Levili hikâyesini de netliğe kavuşturmaktadır.

Yoşiya, bütün rahipleri bir çatı altında toplamak için bu eski unvanı kullanmış olabilir.¹²⁹ Dolayısıyla Levili unvanının kullanılması iki amaca hizmet etmiş olmaktadır; bütün rahipler Levili unvanı altında toplanmış aynı zamanda kuzeyden gelen Harunîler karşısında reformun Musacı rengi, Mabel rahiplerinin kimliklerinin kaybolması önlenmiş olacaktır. Tesniyecî

¹²⁶ Bu sorunları üç başlık altında toplayabiliriz: 1) Hakimler kitabında Levili olmak bir soya mensup olmaktan çok bir rahiplik sınıfına mensup olmak gibi gösterilmektedir. 2) Levililerin diğer İsrailoğulları arasındaki soy varlığı net değildir. Bu soy ne zaman diğer soylardan ayrı tutulmuştur. 3) Levililerin görev tanımına uymayan –Samuel'in Ahit Sandığı yanında uyumalı gibi– örnekler vardır.

¹²⁷ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, s.81.

¹²⁸ Robert Kugler, "Priests and Levites," s.599.

¹²⁹ Levili unvanı rahiplikte kilit bir rol oynadığı için araştırmacılar bu konuya büyük bir uğraş sarf etmelerine rağmen hala bir sonuca ulaşılmış değildir. De Vaux, "Levi" kelimesinin kökeninin ne olduğu bilinmemekle beraber İbranice Levi'nin üç anlamı olduğunu bildirmektedir. a) Dönmek: Levililer vecd halinde döndükleri için bu isimle adlandırılmış olabilirler. b) Birisine bağlanmak: bu anlam Leah'ın Levi'yi isimlendirmesinde de kullanılmaktadır. "Eşim bu çocukla bana bağlanacaktır." Bkz. Yarattılış, 29:34; Benzer şekilde Levililer Harun'a bağlanmaktadır. Bkz. Sayılar, 18:2, 4. Bu anlam (bir harfin değiştirilmesiyle) Arapça'daki *velî* kelimesiyle örtüşmektedir. Buna ilaveten bazı araştırmacılar bu bağlanmanın nesnesini değiştirmeye devam etmektedirler. Onlara göre Levililer, İsrailoğullarına Çıkış'ta bağlanan Mısırlılardır. Veya Levililer çölde Musa'nın zor zamanında ona bağlanan ve ona destek olanlardır. Altın Buzağı da bunun en büyük göstergelerinden biridir. Veya Levililer Ahit Sandığı'na bağlananlardır. c) Kefil veya rehin olarak vermek: Levililer İsrailoğullarının ilk oğulları yerine Tanrı tarafından seçilmişlerdir. Bkz. Sayılar, 3:12; 8:16. Bunların yanında kelimenin kökenini bulma amacıyla Leah'ın isminin değişik bir formundan ve yılan anlamındaki Leviathan'dan türetildiği de varsayımlar arasındadır. Bkz. Emil G. Hirsch ve George A. Barton, "Levi," *Jewish Encyclopedia*, c.8, ss.20-21, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9801-levi> (3.11.2017). Yine aynı şekilde Main (İslamiyet öncesi Güney Arabistan'da devlet kurmuşlardır.) dilinde *l-v* kökünün Tanrı'ya adanan kişi için kullanılması iki kültür arasındaki etkileşimi gündeme getirmektedir. De Vaux'un bu konudaki yorumu için bkz. De Vaux, *Ancient Israel*, ss.369-371.

reformun asıl gayesi, siyaseten ve dinen Kudüs'ü merkezileştirmektir. Yoşiya'nın Bethel'deki tapınağı yıkması¹³⁰ ve bunun I. Yerobo'am zamanından kehanetle bildirilmesi¹³¹ de Tesniye reformunun genel çerçevesini yansıtmaktadır.

Mabed Rahipleri (Şadoķiler) Kudüs'ü merkez kabul etmeleri şartıyla diğer rahiplere de meşruiyet tanımışlardır. Bunu yaparken bütün rahipler, Levili kimliği altında toplanmaya çalışılmıştır. Tesniyeci reformun rahiplik açısından önemi, diğer rahip gruplarını dışlamaktan ziyade her bir rahibi kazanmayı amaçlamasıdır. Rainer Albertz'e göre Tesniye'de bütün rahiplerin Levili olarak isimlendirilmesi durumunda bile gerçekte zaten iki ayrı rahip ocağı bulunmaktadır. Ona göre; “Şehrinizdeki Levililer”, ve “sizlerle beraber yaşayan Levili”¹³² tiplmesi mahalli rahiplere işaret ederken, “Levili kohenler” ve sadece “kohenler” tabiri Kudüslü rahipleri ifade etmektedir.¹³³ Dolayısıyla Yoşiya'nın reformu, Levili unvanı göz önüne alındığında bir birlik oluşturma teşebbüsü olmasına rağmen Kudüs'teki rahiplerin ayrıcalıklarını terk etmediği bir reformdur.

Tesniye reformu, Kudüslü rahiplerin idaresinde olan bir reformdur. Ancak onlar reformu hayata geçirirken tedbirli bir anlayışla rahipliği Musacı öğelerle sunmaktadırlar. Birinci Mabed rahipleri kuzeyden gelen Harunîler karşısında Musa'ya sığınmışlardır. Mabed rahipleri bu kaygılarla kohenlikten hiç bahsetmemektedirler. Harun hakkında sadece Altın Buzağı günahını hafifleterek sunmaları da bu kaygılarını göstermektedir. Altın Buzağı günahında Harun'un rolünü hafifletmiş olsalar da onun hakkında sadece bu bilgiye yer vermeleri dikkatten kaçmamaktadır. Tesniye reformu, Şadoķiler dediğimiz Mabed rahiplerinin Harunîler karşısında ikinci zaferidir. İlkinde Şadoķ'un yanında rahip olarak atanan Evyathar'ın Suleyman zamanında Adonay tarafında siyasi tercihini belirtmesi Harunîleri Kudüs'ten uzaklaştırmıştır. İkinci olarak Hizķiya döneminde kuzeyden gelen Harunîlerin etkisi, Yoşiya döneminde Musa ön plana çıkarılarak kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Belgesel Hipotez'in günümüzdeki temsilcisi olan Friedman, Tesniyeci reformu Musacıların bir iktidarı olarak yorumlamaktadır. Ancak bir önceki

¹³⁰ II. Krallar, 23:7.

¹³¹ I. Krallar, 13:1-4.

¹³² Tesniye, 14:27, 16:11, 14.

¹³³ Albertz'e göre “Bahçelerinizdeki Levililer” ve “Levili rahipler” Yoşiya reformuyla işsiz kalan rahiplerdir. Sıfat almadan kullanılan “rahip” ise Kudüs'teki Şadoķ soyundan gelen rahiplere işaret etmektedir. Bkz. Kugler, “Priests and Levites,” s.604.

bölümde değinmiş olduğumuz üzere Birinci Mabel¹³⁴ hakkında kesin bilgilere sahip olmadığımız gibi bu dönemde Mabel iktidarının Harunîler ve Musacılar arasında gidip geldiğini gösteren deliller bulunmamaktadır. Dolayısıyla Friedman'ın Harunîler ile Musacılar arasında iktidar mücadelesinden yola çıkarak Tevrat'ı oluşturan kaynakların yazımını J, E, JE, P ve D şeklinde sıralama iddiası güç kaybetmektedir. Aksine Davud-Yoşiya arasındaki dönemde Mabel'in Harunî - Musacı çekişmesinden uzak olması, mevcut Tevrat'ın oluşumunda Belgesel Hipotez'den ziyade Eklemeli Hipotez'i ön plana çıkarmaktadır.¹³⁵

Friedman'ın Tesniye reformunun arkasında Musacıların olduğu iddiasında kullanmış olduğu argümanlar yoruma açıktır. Yoşiya'nın kehanete uygun¹³⁶ olarak Bethel'deki muhtemelen Harunîlere ait mabeli harabeye çevirmesi,¹³⁷ sadece Musacılar değil Kudüslü rahiplerin de arzuladığı bir durumdur. Yoşiya'nın reformunun bir gereği olarak gerçekleştirdiği bu yıkım Kudüslü rahiplerin çıkarlarına uymaktadır. Tesniye'nin "Kral Yasası" başta olmak üzere kralı sınırlayan kuralları haiz olması, Friedman'a göre Tesniye kitabının saraydan uzaklaştırılmış bir zümre olan Şilolu rahipler tarafından yazıldığına dayanak olarak sunulmaktadır.¹³⁸ Ancak Yehuda Krallığı yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Dolayısıyla reformun ana özelliklerine uygun olarak devletin bekası, Musa devrine dönüştürme bağlanmış olabilir. Yine Yeremya'nın °Anatolu bir rahip olması da onun Musacı olduğunu kanıtlamaya yetmeyecektir. °Anatot, Evyathar'ın sürgüne gönderilmiş olduğu Harunî bir köydür. Friedman'a göre Musacı Evyathar Suleyman tarafından kontrol altında tutulmak için Harunî bir köye sürgüne gönderilmiştir. Nesiller sonra bu köyden çıkan Yeremya, Yoşiya reformunu destekleyince Harunîlerin düşmanlığını çekmiştir.¹³⁹ Yine Yeremya, eğer tedbir alınmaz ise, Şilo gibi Kudüs'ün de yıkılacağı kehanetinde bulunmaktadır.¹⁴⁰ Friedman'a göre Yeremya bunu yaparken bir anlamda mensubu olduğu rahip ocağının eski ibadet merkezi Şilo'yu referans göstermektedir. Ancak Yeremya, Tesniye reformuna vermiş olduğu destekten dolayı °Anatot'ta mensubu olduğu

¹³⁴ I. Mabel, krallığın yönetiminde sarayın bir parçası olarak düşünülmektedir. Bkz. De Vaux, *Ancient Israel*, s.320.

¹³⁵ Eklemeli Hipotez'e göre Tevrat'ta yazılan ilk kitap Tesniye'dir. Bu kitap, Yahvist (J) ve Ruhban/Kohen (P) kaynağı tarafından redakte edilerek Tevrat ortaya çıkmıştır.

¹³⁶ I. Krallar, 13:1-4.

¹³⁷ II. Krallar, 23:7.

¹³⁸ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, ss.163-168.

¹³⁹ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s.174.

¹⁴⁰ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, ss.173-174.

Harunîlerin düşmanlığını kazanmış olabilir. Ayrıca Yeremya'nın Şilo'nun harabeye çevrilmesine gönderme yapması,¹⁴¹ Harunîlere bir mesaj olarak yorumlanabilir. Bu ayrıntılar, Yeremya'nın mensup olduğu rahip ocağına göre yorumlanmaya müsait ayrıntılardır. Friedman'ın tezine karşı kullanılabilir bir diğer argüman, Tesniye kitabının Altın Buzağı hadisesinde Levililerin kahramanlığına değinmemesidir. Kanaatimiz odur ki Tesniye reformu Musacılar tarafından gerçekleştirilmiş olsaydı kuşkusuz onların bu kahramanlıkları Tesniye kitabında yer alırdı.

Sonuç olarak Tesniye reformu Yoşiya'nın krallığını yıkılmaktan kurtarmak için Kudüs'ü merkez alan siyasi ve dinî bir reformdur. Bu reformu destekleyen Mabel rahipleri reformun mantığına uygun olarak bütün rahipleri Levili olarak isimlendirmişlerdir. Bu ismi tercih etmelerinin sebebi, kuzeydeki Bethel ve Şilo'nun rahipleri olan Harunîler karşısında kontrollü bir yaklaşımla sadece Musa'yı lider gören merkezi bir rahiplik tesis etmektir. Dolayısıyla Tesniye reformunun, Şadoğ gibi ne Harunî ne de Musacı olan Mabel rahiplerinin bir ıslah hareketi olduğu söylenebilir.

Soy Esasına Dayalı Rahiplik: Babil Sürgününden Dönüş

Kendilerini Birinci Mabel'in meşhur rahibi Şadoğ'un torunları olarak gören İkinci Mabel'in Rahipleri, "kutsal soy" anlayışıyla İsrailoğulları rahiplik sistemini sanki tek soy üzerinde gelişmiş gibi gösterme gayretinde olmuşlardır. İkinci Mabel rahipleri, Tesniye reformunu soy mahiyetine sokarak bütün rahipleri bir çatı atada buluşturmaya çabalamışlardır. Dolayısıyla bütün rahipler –Harunîler, Musacılar ve Şadoğiler– Levi soyu altında toplanmıştır.¹⁴² Yine İkinci Mabel'in rahipleri, bazı düzenlemeler ile farklı rahip gruplarını tek bir soy yapısına bağlarken bir hiyerarşi oluşturmayı da ihmal etmemişlerdir.

Tevrat'ta Yakub'un oğlu olarak gösterilen Levi, rahiplerin atası olarak seçilmiştir. Şekem'de katliam yapan Yakub'un oğlu Levi'nin rahiplere ata olarak belirlenmesi, dönemin karakteristik özelliğine uymaktadır. Hikâyeye göre Levi, soy karışıklığına karşı olan bir atadır.¹⁴³ Öyle ki sünnet olsalar dahi Şekemlilerin İsrailoğullarıyla birleşmesine karşı çıkmıştır. Hakkında

¹⁴¹ Yeremya, 26:6-9.

¹⁴² Bütün rahipleri bir çatı ata altında toplamak Medler arasında yegâne rahiplik yapacak bir soy olarak Magileri hatırlatmaktadır. Bu benzetme için bkz. Leroy Waterman, "Moses the Pseudo Levite," *Journal of Biblical Literature* 59:3 (1940), ss.403-404. Wellhausen, Mabel'in merkezileşmesinin rahipler arasında bir ayırım oluşturduğunu, taşrada kalan rahiplerin tamamen Tanrı'ya hizmetten soyutlanmamak için Şadoğ soyu karşısında ikinci dereceden görevleri kabul ettiklerini düşünmektedir. Bkz. Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, s.91.

¹⁴³ Yararılış, 34. Bap.

sadece bu bilgiye sahip olduğumuz Levi, soyu önemseyen İkinci Mabed rahipleri tarafından bütün rahiplerin atası yapılmıştır.¹⁴⁴ Böylelikle Levi üzerinden Kudüs'teki Yahudilerle birleşmeye çalışan Sâmirîlere de mesaj verilmiş olmaktadır. Sâmirîler, Yahudilerle birçok ortak özellikleri olsa da tarih boyunca Yahudiler tarafından kökleri yabancı olan bir topluluk olarak görülmüşlerdir.

Rahipliği tek bir soydan seçkinleşen bir zümre olarak sunabilmek için birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Sürgün sonrası İkinci Mabed'in rahipleri, Bethel merkezli veya Kudüs'teki sürgüne götürülmeyen eski Harunî rahip ocağı karşısında kendilerinin de Harun soyundan geldiğini iddia etmişlerdir.¹⁴⁵ Zira soyun önem kazandığı bir dönemde kendi soyları, Davud ve/veya Suleyman zamanındaki Şadoğ'tan daha geriye gitmemektedir. Hâlbuki Harunîler, soylarını (veya ocaklarını) Yahudi tarihinin iki önemli şahsından Harun'a dayandırmaktadırlar. Dolayısıyla İkinci Mabed rahipleri, Harun'u kendilerine ata yaparak Harunîleşmişlerdir. Bu durum Tevrat'ta iki farklı Harun'un ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlk dönemlerde muhtemelen Musacılar ve(ya) Kudüs merkezli rahipler tarafından Altın Buzağı'nın mimari olarak kötülünen Harun, daha sonra İsrailoğullarının "ilk" koheni olmuştur.

Şadoğîler, rahipliği Levi isimli çatı ata altında toplarken diğer rahip grupları için birtakım sınırlamalar koymuşlardır. Levi soyundan geldiğini iddia ettikleri rahipleri, Harun soyundan gelenler ve gelmeyenler diye ikiye ayırmışlardır. İkinci grup Levililer olarak isimlendirilmiş; Musacılar, Mabed'de görev alan bütün yabancılar veya soyunu Harun'a dayandıracak bir şecereye sahip olamayan bütün rahipler bu ad altında toplanmıştır. Harun soyundan geldiğini iddia eden rahipler olan kohenler, Levililerden üstün kılınmıştır. Kohenlerin Levililerden üstün kılınması hadisesi de Korah isyanıyla temellendirilmiştir.¹⁴⁶ Musa'ya karşı başkaldıran Korah'ın isyanı, kohenlerin Levililerden üstün kılındığını anlatan bir hikâyeye dönüştürülmüştür.

¹⁴⁴ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, s.92.

¹⁴⁵ Sürgün sonrası Şadoğîlerin, Harunîleşmesi konusundaki iki hipotez için bkz. De Vaux, *Ancient Israel*, ss.395-396.

¹⁴⁶ Sayılar, 18:5. Belgesel Hipotez'e göre Korah hikâyesi, kohenler için sonradan elden geçirilmiş Natan ve yandaşlarının başkaldırısıyla birleştirilmiştir. Bkz. Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, ss.263-265. Bu birleştirme hikâye okunduğunda da net bir şekilde anlaşılmaktadır. Özellikle Harun'un Levililer adına değneğiyle Tanrı'nın konutunun önüne gelmesi diğer on bir kabile liderleri arasından bir seçimidir. Levi, kohen ayrımıyla başlayan hikâye, Levililer adına Harun'un seçilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Yine Şadoķiler, birtakım soy değişiklikleri yaparak Harun'dan kendilerine uzanan "kutsal soy zinciri" oluşturmuşlardır. Öyle ki Musa'nın oğlu El'azar'ı Harun'un oğlu olarak göstererek hem Musacıların izlerini rahiplik tarihinden silmiş hem de İtamar soyundan gelen Harunîler yanında kendilerine günahsız bir Harun soyu oluşturmuşlardır. Böylelikle Ahit Sandığı'nın kaybedilmesinin günahını İtamar soyuna yükleyerek kendilerini bu günahattan aklamış olmaktadır.

Sürgünden sonra rahipliğın soya dayandırılması, Harun'dan sonra babadan oğula geçen bir hal alması birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Böylelikle isimleri dışında haklarında hiçbir bilgi olmayan birçok kohen lideri ortaya çıkmıştır. Yine kohen liderlerinin soy zincirleri yapay ve karışık bir yapı sergilemektedir. Birinci Mabel'in meşhur rahibi Şadoķ'un ilk Kohen Harun'dan sonra on ikinci kohen lideri olması¹⁴⁷ ve sürgün sonrasının ilk rahibi Yehoşu'a'dan önce de on ikinci kohen lideri olması tesadüfle açıklanamayacaktır. Dışarıdan yapılan bu müdahaleye rağmen kohen liderlerinin soy kütükleri de net değildir. Örneğın °Elī – Evyathar veya Yehoşu'a – Yeddu'a arasındaki kohen liderleri listesi oldukça karışiktır. Ezra, Şadoķ öncesini çok farklı isimleri kohen lideri yaparak geçiştirmiştir. Ezra, °Elī'nin başkohenliğindeki sorunların farkında olarak onu görmezlikten gelmiştir. Tarihler ve Ezra kitaplarında yer alan kohen soy zincirlerinde °Elī'ye hiç yer verilmemektedir. Bu iki kitap °Uzzī'den itibaren farklı kohen lideri zinciri sunmaktadır. Bu kitaplara göre Şadoķ'a kadar olan zincirde yer alan kohenler sırasıyla Zerahya, Merayot, °Azarya,¹⁴⁸ Amarya ve Ahııuv'dur. Ancak bu kohen liderleri hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Hâlbuki İsrailoğullarının tarihi °Elī'nin hizmetine verilen Samuel etrafında şekillenmektedir. Özetle Babil Sürgünü sonrasında İkinci Mabel rahipleri Kutsal Soy anlayışıyla rahiplik tarihindeki isimleri yeniden şekillendirmişlerdir. Mabel Rahipleri, bütün rahipleri Levi'nin çocukları olarak göstermiş, ayrıca Levi'den Harun'a oradan da kendilerine uzanan yapay bir soy zinciriyle İsrailoğulları üzerinde soya dayalı bir otorite elde etmişlerdir.

Sonuç

Erken dönem İsrailoğulları tarihinde Harunîler, Musacılar ve Şadoķiler diye adlandırılabilen üç farklı rahip ocağı vardı. Kanaatimizce bu rahip

¹⁴⁷ I.Tarihler, 6:3-14. Bu soy ağacı Ezra Kitabı'ndaki dokuzuncu kohen liderini atlamıştır. Bkz. Ezra,7:1-6.

¹⁴⁸ I. Tarihler, 6:6-7'de bu isim atlanmıştır.

ocaklarının izleri, Tevrat'ta Harun'dan önce rahip olarak tanıtılan Melkişedeğ, Potifera ve Yetro'da bulunmaktadır. Bu anlamda Potifera Mısır'dan Harunîlerin, Yetro Musacıların, Melkişedeğ de Şadoğilerin atası hükmündedir. Altın Buzağı hadisesi Musacıları, Pinehas'ın Peor'daki kahramanlığı ise Harunîleri ön plana çıkarmıştır. Monarşi döneminde Kudüs'te Mabel'in inşası ile yeni bir rahip ocağı olarak Şadoğiler ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Tesniye Reformu, bütün rahipleri bir çatı altında toplamayı amaçlayan Harunî ve Musacı olmayan Kudüslü Mabel rahiplerinin gerçekleştirdiği bir reformdur.

Sürgün sonrası Ahameniş yönetimindeki Yahudi toplumuna liderlik eden İkinci Mabel rahipleri, İran'daki Magileri hatırlatacak şekilde İsrailoğulları arasındaki rahipliği genelde Levililere, özelde kendilerine ata seçtikleri Harun ve soyuna ait kılarak günümüzdeki kohen anlayışını oluşturmuşlardır. Kanaatimizce Tanaah'taki kohenlere ait mevcut soy zincirleri, rahiplik sınıfını Levilileş(tir)me ve Harunîleş(tir)me gayretinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Aberbach, Moses ve Levy Smolar. "Aaron, Jeroboam, and the Golden Calves," *Journal of Biblical Literature* 86:2 (1967), ss.129-140.
- Abū al-Faṭḥ. *The Kitāb al-Tārīkh of Abu 'l-Faṭḥ*. İngilizce'ye terc. Paul Stenhouse. Sydney: Mandelbaum Trust, University of Sydney, 1985.
- Aharoni, Yohanan ve S. D. Sperling. "Kenites," Cecil Roth (ed.), *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem: Kether Publishing House, 1994) içinde, c.12, ss.76-77.
- Allen, James P. "Heliopolis," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (Oxford: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, ss.88-89.
- Arslantaş, Nuh. *İslâm Dünyasında Sâmirîler: Osmanlı Dönemine Kadar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
- The Babylonian Talmud*. Ed. Rabbi Epstein. Londra: The Soncino Press, 1978.
- Ha-Bavli, Natan. *Seder Olam Zuta: Dünyanın Kısa Tarihi*. Terc. Nuh Arslantaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *From Fetish to God in Ancient Egypt*. Londra: Oxford University Press, H. Milford, 1934.
- Bunson, Margaret R. *Encyclopedia of Ancient Egypt*. New York: Facts on File, 2012.
- Cross, Frank Moore. *Canaanite Myth and Hebrew Epic*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1973.
- Deutsch, Gotthard ve Schulim Ochser. "Pehah," *Jewish Encyclopedia*, c.9, s.581 <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11988-pehah> (3.11.2017)
- "Putiel," *Encyclopedia Judaica*.16, s.756.

- Friedman, Richard Elliot. *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?* Terc. Muhammed Tarakçı. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005.
- Ganor, Nissim R. *Who were the Phoenicians?* Tel Aviv: KIP - Kotarim International Publishing, 2009.
- Goodhugh, William ve William Cooke Taylor. *The Bible Cyclopædia*. Londra: John W. Parker, West Strand., 1841.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Hauer, Christian E. Jr. "Who was Zadok?" *Journal of Biblical Literature* 82:1 (1963), ss.89-94
- Hoffmeier, James K. *Ancient Israel in Sinai: The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition*. New York: Oxford University Press, 2005.
- . *Akhenaten and the Origins of Monotheism*. New York: Oxford University Press, 2015.
- The Holy Bible: New International Version*. By.: Biblica Inc., 2011.
- Homan, Michael M. "A Tensile Etymology for Aaron: 'ahārōn > 'ahālōn," *Biblische Notizen* 95 (1998), ss.21-22.
- Josephus, Flavius. *Complete Works*. İngilizce'ye terc. William Whiston, Michigan: Kregel Publications, 1970.
- Kugler, Robert. "Priests and Levites," Katharine Doob Sakenfeld (ed.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible* (Nashville: Abingdon, 2006-2009) içinde, c.3, ss.596-614.
- Kurt, Ali. "Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Koreş Örneği," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10:2 (2006), ss.417-443.
- Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.
- Olyan, Saul. "Zadok's Origins and the Tribal Politics of David," *Journal of Biblical Literature* 101:2 (1982), ss.177-193.
- Reif, Stefan C. "What Enraged Phinehas?" *Journal of Biblical Literature* 90:2 (1971), ss.200-206.
- Rowley, Harold H. "Zadok and Nehushtan," *Journal of Biblical Literature* 58:2 (1939), ss.113-141.
- Schley, Donald G. *Shiloh: A Biblical City in Tradition and History*. Sheffield: JSOT Press, 1989.
- Skehan, P. W. "Melchizedek," *New Catholic Encyclopedia* (New York: McGraw-Hill; The Catholic University of America, 1967), c. 9, s. 474.
- Soulen, Richard N. ve R. Kendall Soulen. *Handbook of Biblical Criticism*. Kentucky: Westminster John Knox Press, 2001.
- VanderKam, James C. *From Joshua to Caiaphas: High Priests After the Exile*. Minneapolis: Fortress Press, 2004.
- De Vaux, Roland O. P. *Ancient Israel: Its Life and Institutions*. İngilizce'ye terc. John McHugh. Londra: Darton, Longman and Todd, 1961.
- Verbrugghe, Gerald P. ve John M. Wickersham. *Berosos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996.

- Waterman, Leroy. "Moses the Pseudo Levite," *Journal of Biblical Literature* 59:3 (1940), ss.397-404.
- Wellhausen, Julius. *Prolegomena to the History of Israel*. İngilizce'ye terc. J. Sutherland Black ve Allan Menzies. Edinburgh: Adam and Charles Black, 1885.
- Yitzhaki, Shlomo Raşi. *The Complete Jewish Bible with Rashi's Commentary*. Ed. ve İngilizce'ye terc. Rabbi A. J. Rosenberg. chabad.org.
- Garroway, Joshua. "Who Assumed Melchizedek's Priesthood?" *thetorah.com*.
<http://thetorah.com/who-assumed-melchizedeks-priesthood/> (17.06.2017).
- Hayward, Robert. "Melchizedek as Priest of the Jerusalem Temple in Talmud, Midrash, and Targum"
http://www.templestudiesgroup.com/Papers/Robert_Hayward.pdf
(13.11.2015).
- Hirsch, Emil G. "High Priest," *Jewish Encyclopedia*, c.6, ss.389-393. *The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia*,
<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7689-high-priest> (3.11.2017).
- Hirsch, Emil G. ve George A. Barton. "Levi," *Jewish Encyclopedia*, c.8, ss.20-21. *The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia*,
<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9801-levi> (3.11.2017).
- Posner, Menachem. "Who was Melchizedek?"
http://www.chabad.org/parshah/article_cdo/aid/1326593/jewish/Who-Was-Melchizedek.htm (13.11.2015).
- "Tirshatha," <http://biblehub.com/topical/t/tirshatha.htm> (01.12.2015).

